

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3, 2024

Bakı – 2024

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), Kazımzadə A.H. (baş redaktorun müavini), Əliyeva İ.N., Məmmədov Y.Ə., Əliyev İ.Ə., Paşayeva N.A., Rəcəbov M.R. (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), İsmayılov X.İ. (redaktorun müavini), Quliyeva S.Z. (məsul katib), Əliyeva İ.S., Qurbanov A.İ., Əlizadə Y.M., Rzayev A.Ə., Əzizov E.Z., Hacıyev S.T., Vəliyev Ş.Q., Məmmədov C.Ə., Vəliyev M.T., Rüstəmov R.Ə.

TARİX

UOT 930:314

XIX ƏSRDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANIN
TARİXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Aydın B.MƏMMƏDOV*

XIX əsrin ilk onilliklərində Qarabağ xanlığı ilə çar Rusiyası arasında imzalanan Kü-rəkçay müqaviləsi, çar Rusiyası və Qacar İrəni arasında bağlanan Gülistan, Türkmənçay, habelə Ədirnə müqavilələrindən sonra böyük dövlətlərin dəstəyi və himayəsi nəticəsində İran və Osmanlı imperiyası ərazisindən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, eləcə də Qərbi Azərbaycana kütləvi şəkildə köçürülməsi siyasəti həyata keçirilmişdir. Bu, bütün XIX yüzillik boyunca Qərbi Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqaz bölgəsində çox ciddi demoqrafik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bölgədəki azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız məhrumiyyətlərə və amansız məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Ümummillə lider Heydər Əliyevin təbirincə desək, mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılmış və viran edilmişdir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, əhali, köçürülmə, etnik təmizləmə, demoqrafik vəziyyət

Giriş. Xalqımız Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində hələ bizim eramızdan əvvəlki yüzilliklərdə məskunlaşmışdır. Belə ki, qədim, antik və sonrakı dövrlərdə bu ərazidə kimmer, sak, qarqar, şadılı, kəngərli, baharlı, bayandur, əfqan, qacar, qazax, əfşar, xalac, şamlı, ustaclı, türkmən, ayırım, qarapapaq, muğanlı, bayat, varsaq, barsil, qaşqay, saq, arsaq, bulqar və s. kimi çoxsaylı türk mənşəli tayfalar yaşamışdır ki, onların bir çoxu azərbaycanlıların etnogenezinə iştirak etmişdir. Qərbi Azərbaycan ərazisi e.ə. IV əsrdən – bizim eranın 705-ci ilinə qədər mövcud olmuş Qafqaz Albaniyasının, VIII-IX yüzilliklərdə Ərəb xilafətinin, XI-XIII yüzilliklərdə Səl-

* Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;
aydin.mammadov@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1825-0356-2570

cuq imperiyasının, XIII-XIV əsrlərdə Monqol imperiyasının, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu, 1501-1736-cı illərdə Səfəvilər, 1736-1747-ci illərdə isə Əfşarlar dövlətinin tərkib hissəsi olmuşdur. XVI əsrin sonu – XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı iki dəfə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılan İrəvan xanlığı inzibati cəhətdən 15 mahala bölünmüşdü: Qırxbulaq, Zəngibasar, Vedibasar, Gəmişbasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçeniş, Saatlı, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpibasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Bütün bu faktlar göstərir ki, Qərbi Azərbaycan əsrlər boyunca türk-müsəlman xalqının – azərbaycanlıların yaşadığı qədim məskənlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin: *“bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıbdir. Bu tarixi həqiqətdir. İrəvan xanlığında yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, Zəngəzur mahalı Azərbaycandan zorla qoparılib ki, böyük türk dünyasını parçalasınlar və elə də oldu. Ancaq vaxt gələcək, bu ədalətsizliklər aradan qaldırılacaqdır”* – deyə, söyləməsi də bunu bir daha təsdiq edir.

Tarixi mənbələrdə Qərbi Azərbaycanın əhalisinə dair məlumatlar.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr Qərbi Azərbaycanın və orada yaşayan soydaşlarımızın sonrakı ictimai-siyasi taleyinə, o cümlədən həmin bölgənin demoqrafik vəziyyətinin yeni düzəninə ciddi təsir göstərdi. Bədnam qonşularımız olan ermənilər onlar üçün yaradılmış son dərəcə əlverişli siyasi şəraitdən, çar hakimiyyət orqanlarının himayəçilik siyasətindən məharətlə istifadə edərək sözügedən bölgədən azərbaycanlı əhalini öz dədə-baba yurdlarında ən müxtəlif və çirkin üsullara əl ataraq sıxışdırmağa başladılar. Hər zaman olduğu kimi bu gün – II Qarabağ savaşındakı şanlı qələbəmizdən sonra daha da azğınlaşaraq Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın tarixini saxtalaşdırmağa cəhd edərək qarayaxma kampaniyası ilə məşğul olan ermənilər bütün dünyaya səs-küy salaraq iddia edirlər ki, guya bu ərazilərin əzəli sakinləri olmuşlar. Halbuki tarixi mənbələr erməni yalanlarını təkzib və inkar edərək bunun tam əksini söyləyirlər. İrəvan xanlığının çar Rusiyası tərəfindən istilasından sonra aparılan əhali siyahıyaalmaları, statistik hesabatlar, illik təqvimlər Qərbi Azərbaycan, xüsusilə İrəvan şəhərinin əhalisi haqqında geniş və müfəssəl məlumat verir. İlk mənbələr göstərir ki, bu ərazilərin avtoxton əhalisi tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarətdir. Tarixin bəzi dövrlərində Qərbi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan şəhərinin əhalisi barədə məlumatlarda fərqlərin meydana çıxması bu ərazilər uğrunda Səfəvilər və Osmanlılar arasında gedən müharibələrlə əlaqədardır. Məsələn, XVI əsrdə belə müharibələrin gedişində Osmanlı ordusunun hücumlarından qorunmaq məqsədilə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi qızılbaş-türk kəndlərinin əhalisi, köçəri tayfalar yaylaq və qışlaq yerlərini tərk edərək daha təhlükəsiz

bölgələrə qaçmış, ermənilər isə öz yerlərində qalaraq buranı tərk etməmişdilər. 1590-cı ildən sonra osmanlıların İrəvan əyalətində yaratdıqları əlverişli və ədalətli həyat şəraiti, tərtib edilən “Qanunnamə” isə Qərbi Azərbaycandakı yurdlarını tərk etmiş türk-müsəlman əhalisinin əksəriyyətinin yenedən öz yerlərinə qayıtmalarına lazımi imkanlar yaratmışdı [3, 30]. Səyahətnamə tipli tarixi mənbələr birmənalı şəkildə Qərbi Azərbaycan əhalisinin əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu təsdiqləyir. Məsələn, fransız səyyahı Jan Şardən “Parisdən İsfahana səyahət” əsərində 1673-cü ildə İrəvanda gördüklərini təsvir edərkən yazır ki, təxminən 800 evdən ibarət olan İrəvan qalası kiçik bir şəhərdən böyükdür, orada ancaq təmizqanlı səfəvilər yaşayırlar [5, s.21]. 1700-cü ildə İrəvanda olmuş alman səyyahı Kaspari Şillinger qeyd edir ki, İrəvan şəhərində sayca və siyasi cəhətdən Azərbaycan türkləri tam üstünlük təşkil edirdilər [4, s.118]. 1770-1773-cü illərdə Qafqazda səyahətdə olmuş başqa bir alman səyyahı İohann Gildenştedt səyahətnaməsində yazır ki, Qazax, Borçalı, Gəncə, İrəvan, Ərzurum, Qars bölgələrində əhali Osmanlı türkcəsində, yaxud Azərbaycan türkcəsində danışırlar. İrəvan bölgəsinin əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarətdir [8, s.171]. İrəvanın işğalında mühüm rol oynamış çar Rusiyası hərbi qulluqçuları da Qərbi Azərbaycan bölgəsində əhalinin etnik tərkibində məhz Azərbaycan türklərinin üstünlük təşkil etdiyini etiraf edirlər. Məsələn, 1828-ci ildə “qraf Erivanski” tituluна layiq görülmüş general İ.V.Paskeviç baş qərargah rəisi qraf İ.İ.Dibiçə ünvanladığı məlumatda bildirirdi ki, İrəvan xanlığı əhalisinin 3/4 hissəsini müsəlmanlar təşkil edir [11, s.188-491]. Çarizm dövrünün hərbi tarixçisi N.F.Dubrovin isə “bütün İrəvan xanlığında əhali arasında Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyini” vurğulayır [10, 326].

Qacarlar İrənından və Osmanlı imperiyasından ermənilərin Qərbi Azərbaycana köçürülməsi. 1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən qacarlar İrənında yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verildi. Hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan mülkünü aparmaq və satmaq üçün 1 il, daşınmaz mülkə gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam/vəkalət üçün 5 illik müddət müəyyən edilmişdi. Polkovnik Lazarev xristianların Rusiya ərazisinə köçürülməsinin nəticələri haqqında qraf Paskeviçə 1829-cu il dekabrın 24-də yazdığı yekun hesabatlarda göstərir ki, köçürmə işlərinə 1828-ci il fevralın 26-da başlayıb və iyunun 11-də başa çatıb. Bu müddət ərzində 8249 xristian ailəsi (onlardan cəmisi 100-ə qədəri aysor ailəsi, qalanları ermənilər olmuşdur) İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdü. 1829-1832-ci illərdə Erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirilmişdi. Statistik məlumatlara görə, İrəvandan köçürülən ermənilər 366 ailə tərkibində 1715 nəfər

İrəvan, 265 ailə tərkibində 1110 nəfər Naxçıvan və 36 ailə tərkibində 182 nəfər Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdi. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində yerləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4599 ailə tərkibində 23568 nəfər, Naxçıvan əyalətində 2137 ailə tərkibində 10652 nəfər, Ordubad dairəsində 250 ailə tərkibində 1340 nəfər erməni yerləşdirilmişdir [6, s.91]. Nəticədə Erməni vilayətinə 6949 ailə tərkibində 35560 nəfər köçürülmüşdür. Əgər yeni təşkil edilmiş erməni vilayətində müsəlmanların sayı 81749 nəfər (16078 ailə) və ermənilərin sayı 25131 nəfər (4428 ailə) idisə, İrandan köçürülən ermənilərin sayı 60691 nəfərə (11377 ailə) çatmışdı. Bununla da ermənilərin sayı 24 faizdən 43 faizə qalxmışdı. Əgər nəzərə alsaq ki, ümumiyyətlə, qacarlar İrəvandan köçürülən 8249 ailədən 6949-u Erməni vilayətində yerləşdirilmişdir, onda belə qənaətə gəlmək olar ki, yerdə qalan 1300 ailə Qarabağa və Zəngəzura köçürülmüşdür.

1828-1829-cu illər Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində) aparılan siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, 1828-1829-cu illərdə erməni vilayəti ərazisinə 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdü köçürülmüşdü. Köçürülən ermənilər Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarının 129 kəndində yerləşdirilmişdi. 1829-cu ilə qədər Şörəyel-Pəmbək distansiyasına 1536 ailə (5425 nəfər kişi), sonra isə Türkiyədən 3148 ailə (10575 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdür. 1832-ci ilin sonu, 1833-cü ilin əvvəlində Türkiyədən Zalqaya köçürülən ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi) yenidən Şörəyel-Pəmbək distansiyasına köçürülmüşdü. Köçürülənlərin arasında 169 yunan və 963 nəfər erməni katolikləri (frankları) var idi. Şörəyel-Pəmbək bölgəsindəki yüzə yaxın kənddə Türkiyədən köçürülən ermənilər yerləşdirilmişdi. Ümumiyyətlə, 1826-1829-cu illərdə erməni vilayətinə İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni (10631 ailə) köçürülmüşdü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmi 25131 nəfər (4428 ailə) erməni yaşamışdır. Bu illərdə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər (17078 ailə) müsəlman qalmışdır. Köçürmələrdən sonra isə ermənilər 82397 nəfər (15059 ailə) təşkil etmiş, nəticədə sayca müsəlmanları üstələmişdilər [6, s.92].

Tarixi mənbələr, arxiv sənədləri göstərir ki, ermənilərin Cənubi Qafqaz regionuna, o cümlədən Qərbi Azərbaycana köçürülmələri bütün XIX əsr boyunca bölgənin demoqrafik mənzərəsinə təsir göstərməkdə davam etmiş və bu tendensiya erməni əhalinin xeyrinə olmuşdur. Belə ki, 1873-cü il statistikasına görə, İrəvan şəhərində 11938 nəfər əhalinin 5805 nəfərini (48,6%) azərbaycanlılar, 5959 nəfərini (49,9%) ermənilər, 150 nəfərini ruslar təşkil edirdi. Halbuki, bundan 20 il əvvəl – 1853-cü ildə işıq üzü görən

“İrəvan quberniyasının hərbi-statistik icmalı”nda İrəvan şəhərinin əhalisi haqqında məlumatda göstərilirdi ki, şəhərdə 1437 azərbaycanlı ailəsi (55,2%) və 1169 erməni ailəsi (44,8%) yaşayır [3, 34-35]. Bundan daha əvvəl – 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıyaalmaya görə isə, keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində 14205 ailə yaşayırdı ki, bunların içərisində etnik tərkibinə görə 9746 azərbaycanlı ailəsi (yəni 53409 nəfər), 3452 erməni ailəsi (yəni 19878 nəfər) var idi [2, s.397-398]. 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900 min erməni yaşadığı halda, 1908-ci ildə bu rəqəm 1,3 milyonla ötüb keçmişdi. Birinci dünya müharibəsinin ilk illərində (1914-1916) Osmanlı imperiyasından Cənubi Qafqaza daha 350 min erməni gəlib yerləşmişdi ki, onların da bir qismi Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmış və bu da, ərazinin demografik vəziyyətində əhəmiyyətli təsir göstərmişdi [3, s.36].

Qraf İ.Paskeviçin dövəti ilə Peterburqdan İrəvana göndərilən tarixçi İvan İvanoviç Şopen 1829-1831-ci illərdə tarixi-etnik Azərbaycan torpaqlarında təşkil edilmiş “Erməni vilayəti”ndə kameral siyahıyaalma keçirən zaman Qərbi Azərbaycan, o cümlədən İrəvan şəhərinin əhalisi haqqında verdiyi statistik məlumatlarda “Müsəlmanlar”, “Yerli ermənilər”, “İrandan köçürülənlər” və “Türkiyədən köçürülənlər” qrafaları altında verilmişdir. İ.Şopen burada Şəhər, Təpəbaşı və Dəmirbulaq massivlərinin əhalisi haqqında məlumat verərkən, adları sadalanan 3 massivdə 2751 ailənin (11463 nəfər), o cümlədən 1807 müsəlman ailəsinin (7331 nəfər), 567 yerli erməni ailəsinin (2369 nəfər), İrandan köçürülən 366 erməni ailəsinin (1715 nəfər) və Türkiyədən köçürülən 11 erməni ailəsinin (48 nəfər), habelə 46 boş (xristian qaraçıları) ailəsinin (195 nəfər) yaşadığını göstərmişdir [13, s.543-546]. M.Vladikin ermənilərin İrəvan bölgəsində yalnız köçürülmə nəticəsində çoxaldığını etiraf edərək yazırdı ki, “İrəvan quberniyasında məskunlaşan ermənilərin əksər hissəsi buranın qədim sakinləri deyildir. Onlar 1828-1829-cu illər müharibəsindən sonra bura köçürülmüşdü” [7, s.17]. Daha sonra müəllif fikrini “*Erməni vilayəti*”nin əhalisi 1827-1829-cu illər müharibəsindən sonra İran və Türkiyədən çıxmış ermənilərlə artırılmışdı” cümləsi ilə təsdiq edir [7, s.333]. S.Qlinka yazırdı: “*Müharibə qurtardıqdan sonra İrandan ermənilərin kütləvi köçürülməsinə başlandı*” [9, s.45]. Rus tarixçisi N.N.Şavrov isə köçürmələrin Cənubi Qafqazın demografik vəziyyətinə təsirini konkret statistik rəqəmlərlə daha aydın şəkildə təsvir edir: “*Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Cənubi Qafqazda rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq... 1826-1828-ci illər müharibəsindən keçən iki il ərzində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Cənubi Qafqaza İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən isə 84 min erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirmişik. ...Beləliklə, indi (XX əsrin əvvəlində – A.M.) Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan*

çoxu diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən burada məskunlaşdırılmışdı” [12, s.63-64].

Bütün yuxarıdakı faktlar aşkar surətdə təsdiq edir ki, ermənilər Qərbi Azərbaycan bölgəsinin aborigen əhalisi olmayıb, yalnız sonradan bu ərazilərə köçürülmüş və məskunlaşdırılmışdır. Vaxtilə, əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən İrəvan başda olmaqla Qərbi Azərbaycanda hazırda, demək olar ki, yalnız bir millət – ermənilər yaşayır. Bunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Parisdə UNESCO Baş Konfransının 38-ci sessiyasının Liderlər Forumunda çıxışında belə ifadə etmişdir: *“Ermənistanın bugünkü paytaxtı XX əsrin əvvəlində əhalisinin 80 faizini azərbaycanlılar təşkil edən bizim tarixi İrəvan şəhərimizdir. Bu gün bu şəhər tamamilə etnik təmizlənməyə məruz qalıb” [1].*

Nəticə. Beləliklə, azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarına ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsi nəticəsində bölgədə əhalinin demografik vəziyyəti və etnik tərkibi əsaslı şəkildə dəyişdi. Soyqırımlar, azərbaycanlılara məxsus yaşayış yerlərinin yandırılması, deportasiya, tarixi-mədəni abidələrinin vandalizmə məruz qoyulması, toponimlərin adlarını dəyişdirmək və erməniləşdirməklə bölgədəki azərbaycanlı izlərini silməyə çalışmaq və s. kimi hallar da bu siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın erməniləşdirilməsi məqsədilə İrəvan, Göyçə, Zəngəzur və digər bölgələrdə yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi yurdlarından deportasiyasına və soyqırımına start verildi. Erməni köçkünlərin sayının mexaniki şəkildə artırılması nəticəsində regionda marağı olan böyük dövlətlərin dəstəyi ilə 1918-ci il mayın 28-də daşnaklar tərəfindən qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan ərazisində tarixdə ilk dəfə olaraq erməni dövləti yaradıldı. Bu dövlətin ərazisi zaman-zaman Azərbaycan torpaqları hesabına böyüdü. Bolşeviklərin məkrli siyasəti nəticəsində Zəngəzur qəzasının bir hissəsi Ermənistanla verilməklə Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salındı. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, tarixin müxtəlif dövrlərində (1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) “monoetnik Ermənistan” dövləti bərqərar etmək məqsədilə Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizlənmə siyasəti aparılmışdır. 1987-1991-ci illərdə baş verən son deportasiya zamanı yüzlərlə yaşayış məntəqəsindən yüz minlərlə azərbaycanlı doğma yurdlarından zorla didərgin salınmış, bir hissəsi qətlə yetirilmiş, yaralanmış və itkin düşmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan prezidenti: “Ermənistanın bugünkü paytaxtı XX əsrin əvvəlində əhalisinin 80 faizi azərbaycanlılar olan İrəvan şəhəridir” - <https://apa.az/ruchnyey-igry/Pereneseny-igry-chempionatov-Azerbajdzhana-po-volejbolu-405160>
2. Qarayev E. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu–XIX yüzilliyin ortalarında). – Bakı: Mütərcim, - 2016, - 544 s.

3. Mustafa N. İrəvan şəhəri. – Bakı: Red N Line, - 2020, - 292 s.
4. Schillinger F. Persianische und Ost-indianische Reis. - Nürnberg, - 1716.
5. Şardən J. Səyahətnamə. – Bakı: Elm, - 1994, - 96 s.
6. Yusifova S., Məmmədova K. Qərbi Azərbaycan ermənilərin axını və azərbaycanlıların sıxışdırılması // Metafizika, - № 4, - 2022, - s.88-98.
7. Владыкин М.Н. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. – Москва, - 1874, - 518 с.
8. Гильденштедт И.А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. – СПб: Петербургское востоковедение, - 2002, - 508 с.
9. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. – Баку: Элм, - 1990, - 144 с.
10. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. В 6-и т. т.1, книга II. - СПб, - 1871, - 422 с.
11. Отношение гр. Паскевича к начальнику Главного Штаба Е.И.В., от 2-го апреля 1828 года, - №51, АКАК., - т. VII, - д. 438, - с.487- 491.
12. Шаврова Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье, - СПб.: Рус. Собрание, - 1911, - 78 с.
13. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. - СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, - 1852, - 1232 с.

К ВОПРОСАМ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX ВЕКЕ

Айдын Б. МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В первые десятилетия XIX века, после Кюрекчайского договора, подписанного между Карабахским ханством и Российской империей, а также Гюлистанского, Туркменчайского и Эдирнского договоров, заключенных между Российской империей и Каджарским Ираном, Османской империей, при поддержке и покровительстве великих держав армяне, проживавшие на территории Ирана и Османской империи, переселились в Азербайджан, а также в Западный Азербайджан. Реализация политики массового переселения привела к серьезным демографическим изменениям в Западном Азербайджане, а также в регионе Южного Кавказа в течение всего XIX века. В результате целенаправленной этнической чистки и политики геноцида, направленных против азербайджанцев, наш народ подвергся лишениям и жестоким страданиям. Как отметил общенациональный лидер Гейдар Алиева, в результате такой бесчеловечной политики, осуществляемой шаг за шагом, азербайджанцы были изгнаны с территории, именуемой Арменией, со своих исконных исторических и этнических земель, где они проживали на протяжении тысячелетий, подверглись массовым убийствам, резне, были разрушены тысячи историко-культурных памятников и домов, жилищ, принадлежавших нашему народу.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, население, переселение, этническая чистка, демографическая ситуация

ON ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY OF WEST AZERBAIJAN IN THE XIX CENTURY

Aydin B.MAMMADOV

SUMMARY

In the first decades of the XIX century, following the Kurekchay Treaty signed between the Karabakh Khanate and Tsarist Russia, the Gulistan, Turkmenchay and Edirne Treaties signed between Tsarist Russia and Qajar Iran, the Ottoman Empire, as a result of the support and patronage of the great powers, Armenians from the territory of Iran and the Ottoman Empire migrated to the lands of Azerbaijan, as well as Western Azerbaijan. The implementation of the policy of mass migration led to very serious demographic changes in Western Azerbaijan, as well as in the South Caucasus region throughout the XIX century. As a result of targeted ethnic cleansing and genocide policies against Azerbaijanis in the region, our people were subjected to hardships and cruel deprivations. According to the national leader Heydar Aliyev, as a result of such an inhuman policy, carried out step by step, the Azerbaijanis were expelled from the territory called Armenia, from their original historical and ethnic lands, where they lived for thousands of years. They were subjected to mass murder, massacres, and the destruction of thousands of historical and cultural monuments, as well as homes and dwellings that belonged to our people.

Keywords: Western Azerbaijan, population, resettlement, ethnic cleansing, demographic situation

UOT 94”04/15”; 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNDƏ
TORPAQ VƏ VERGİ SİYASƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ
(J.B.TAVERNYENİN “SƏYAHƏTNAMƏ”Sİ ƏSASINDA)****Ərşad H.HƏSƏNOV***

Azərbaycan Səfəvilər dövləti tarixinin olduqca mühüm problemlərinin birini sosial münasibətlər sisteminin önəmli istiqamətlərindən olan torpaq və vergi siyasəti təşkil edir. Əsas istehsal vasitələrindən biri olan torpaq, onun üzərində mülkiyyət hüququ və ondan istifadə qaydaları bütünlükdə tarixi dövrlərdə, o cümlədən XVI-XVIII əsrlərdə də dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Dövlətin sosial siyasətinin olduqca vacib tərəflərindən biri isə ədalətli vergi siyasətinin tətbiq edilməsi, vergi və mükəlləfiyyətlərin sosial təbəqələr arasında bölüşdürülməsi, bu sahədə özbaşınalıqların qarşısının alınmasına nəzarətin həyata keçirilməsidir.

Qeyd edilən problemlərin hərtərəfli araşdırılması bir sıra problemlər üzündən (narrativ qaynaqlarda torpaq mülkiyyəti növləri və vergilərin mahiyyəti ilə bağlı konkret bilgilərin məhdudluğu, hökmdar fərmanları və torpaqların bağışlanması haqqında təliqələrin azlığı, vergi dəftərləri və siyahıyaalma materiallarının, qanunnamələrin, həmçinin mühasibat sənədlərinin və sair dövrümüzdə qədər yetərincə gəlib çıxması və yaxud aşkarlanmaması) hələl qəti şəkildə mümkün olmamışdır.

Təqdim olunan məqalədə XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətində mülkiyyət münasibətləri və vergi-mükəlləfiyyətlər sisteminin bəzi məsələlərinə dövrün çoxçeşidli qaynaqları, xüsusilə də J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”sinin materialları əsasında aydınlıq gətirməyə cəhd olunmuşdur.

Açar sözlər: Səfəvilər, torpaq mülkiyyəti, vergi siyasəti, sosial münasibətlər, J.B.Tavernye

Giriş. Orta əsrlər dövründə mövcud olan feodal dövlətlərinin, o cümlədən də Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsas gəlir mənbəyini rəiyyətdən yığılan torpaq vergisi və sənətkarlardan alınan müxtəlif vergilər təşkil edirdi. Bu baxımdan Azərbaycan Səfəvilər dövlətində torpaq mülkiyyət formaları, mülkiyyət hüququ, vergi və mükəlləfiyyətlər sisteminin öyrənilməsi

* Bakı Dövlət Universitetinin baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;
arsad_hasanov@mail.ru; ORCID ID: 0009-0001-1642-13474

mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda, həmçinin Şərqi bir çox ölkələrində təşəkkül tapmağa başlayan torpaq mülkiyyəti institutlarının formalaşmasının başa çatmasını VII-IX əsrlərə, Xilafət ağalığı dövrünə aid etmək fikrimizcə heç bir şübhə doğurmur. Bu dövrdə qəti olaraq təşəkkül tapan torpaq mülkiyyəti formaları cüzi dəyişikliklər istisna olmaqla (şərti bağışlama institutu nəzərdə tutulur), demək olar ki, bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanda qorunub saxlanılmışdır.

Azərbaycan Səfəvi imperatorluğu dövründə torpaq mülkiyyəti institutları B.N.Zaxoder, V.F.Minorski, A.Ləmbton, İ.P.Petruşevski, O.Əfəndiyev, Ə.Rəhmani, S.Mənmədov, N.Süleymanov və sair kimi tanınmış Səfəvişünas və şərqşünas alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bir sıra elmi mülahizələr dövrüyyəyə cəlb olunmuşdur. Bu problemi araşdıran əksər tədqiqatçıların fikrincə XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətində torpaq mülkiyyətinin beş forması - dövlət torpaqları, xalisə, vəqf, mülk və icma növləri mövcud olmuş [20, s.75; 14, s.89; 17, s.78] bəzilərinin fikrinə görə isə torpaq mülkiyyətinin altıncı növü kimi şərti bağışlanma institutu da geniş yayılmışdı [18, s.175].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin XVI əsr tarixinin görkəmli tədqiqatçısı O.Əfəndiyev Səfəvilər dövlətində əsasən beş torpaq mülkiyyəti formasının mövcud olduğunu qeyd etmişdir:

1. Dövlət torpaqları (xəzinə torpaqları) - ərəziyi-divani
2. Hakim sülalənin şəxsi mülkləri – (ərəziyi xassə)
3. Müsəlman ruhaninin idarəsinə vəsiyyət edilmiş torpaqlar - ərəziyi-mövquf (vəqflər)
4. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar – mülklər
5. Kənd icmalarının mülkiyyəti olan torpaqlar – camaatı-deh [5, s.201].

Səfəvilər dövrünə aid narrativ qaynaqlarda və səyyah gündəliklərində də Səfəvilər dövlətinin ərazisində mövcud olan torpaq mülkiyyəti formaları haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bu baxımdan İsgəndər bəy Türkmənin təqdim etdiyi bir sıra məlumatlar diqqətəlayiqdir. İsgəndər bəy yazır: “*Mirzə Fəzlullah əmlak və vəqf mülkləri sahibi idi və özünün bütün əmlakını vəqf etmiş, vəqfə nəzarəti böyük oğluna vəsiyyət etmişdi*” [6, s.311]. Salnaməçi digər məlumatında isə yazır: “Şirvan vilayətindəki bəzi yerlər şərif Kəbəyə məxsus vəqflərdir [6, s.487]. Təbriz şəhəri haqqında geniş məlumat verən İsgəndər bəy yazır ki: “*Təbriz şəhəri uzun müddət İranın (Azərbaycan Səfəvi imperiyasının) paytaxtı və fərman verən padşahların səltənət mərkəzi olmuşdur. Orada ali imarətlər, məscidlər, mədrəsələr..., binələr, kəndlər, tarla və tərpanməz əmlak, vəqf olunan xeyriyyə müəssisələri, ürəkaçan bağlar və bostanlar çoxdur*” [6, s.561; 7, s.2070-2071].

Tədqiqatçı O.Əfəndiyev yazır ki, XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətində ərəziyi-divani və ərəziyi-xassə mülkiyyətinin genişlənməsi baş verdi. Qızılbaşların fəthləri nəticəsində Şah I İsmayılın əlinə külli miqdarda torpaq fondu keçdi. Onun oğlu və varisi Şah I Təhmasibin Şirvan və Şəkini dövlətin tərkibinə qatması nəticəsində Azərbaycan qızılbaş hərbi əyanları və şiə ruhaniləri geniş torpaq sahələrinə sahib oldular (əsasən şərti torpaq sahibliyi olan soyurqal və tiyul hüquqi ilə) [5, s.202]. Şah I Təhmasibin və oğlu Məhəmməd Xudabəndənin İsfahan, Fars, Herat vilayətlərində böyük torpaq mülkləri var idi [5, s.203]. Bu baxımdan V.Alessandrinin məlumatı xüsusi önəm kəsb edir: “*Kralın (I Təhmasib nəzərdə tutulur) böyük oğlunun adı Xudabəndə Mirzədir. Qırx üç yaşı olan bu adam sakit təbiətlidir və atası tərəfindən Xorasan bölgəsində ona verilmiş, Herat adlanan kiçik mülklə kifayətlənərək, özünü dünyanın işləri ilə narahat eləmir ... Qızlarının hamısı cehiz kimi böyük mülklər almış, qohumlarına ərə getmişlər*” [10, s.83-84].

İlk Səfəvi şahlarının hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda şərti torpaq mülkiyyətinin yeni bir forması olan tiyul torpaqlarının meydana gəlməsi ilə torpaq siyasətində yeni mərhələ başladı. Soyurqal torpaqlarının verilməsinin azalması XV əsrdə olan soyurqal torpaq sahiblərinin özbaşınalıqlarına və kəndlilər üzərinə qoyulan qeyri-qanuni vergilərin ləğv olunmasına gətirib çıxardı. Bu da öz növbəsində kəndlilərin maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Səfəvi şahları soyurqalı elə təsisatla əvəz etməyə səy göstərirdilər ki, xidmətlərinə görə vassalların mükafatlandırılması onların torpaqda möhkəmlənməsinə, torpaq mülkiyyətçisinə çevrilməsinə imkan verməsin [5, s.205]. İ.P.Petruşevskinin fikrincə, Səfəvilər dövründə tiyulun inkişafı onların dövlət torpaq sahiblərinə və bu torpaqlarda işləyən kəndlilərin dövlət aparatının köməyi ilə istismar olunması sisteminə yardım etmək siyasəti ilə bağlı idi [16, s.81]. Tiyul torpaqları yalnız dövlət fondu torpaqlarından deyil, bəzən şahın şəxsi torpaqlarından da peşkəş edilirdi. İ.Türkman yazır ki: “*Div Sultan isə fitnə-fəsad mayası güman etdiyi Qarınca Sultanı bütün ustaclıq el və oymağı ilə birlikdə Gürcüstan qəzasına yolladı, onu saraydan uzaqlaşdırdı. Bununla da kifayətlənməyərək, onların orada olmadığından istifadə edib tiyullarını əllərindən aldı*” [6, s.95; 7, s.2018]. İsgəndər bəyin digər bir məlumatına görə isə, başqa oymaq əmirlərindən yüksəkdə duran uca vəzifəli Zeynal xan çoxlu tiyulların sahibinə çevrilmişdi. Salnaməçi digər məlumatında yazır ki: “*O həzrətin vəfatı zamanı, o tayfa üzvlərinin əksəriyyətinin əmirlik rütbələri vardı və onlar təbil, bayraq, qoşun və böyük tiyullara sahib idilər*” [6, s.264-265]. İ.Türkman qızılbaş əmirlərinin Xorasanda geniş tiyullarının olmasından da bəhs etmişdir: “*Əliqulu xanla razılığa gəlmiş olan Mürşüdqulu xan, Mahmud xan Sufioğlu və başqa əmirlər gəlib ali orduya birləşdilər. Ali divanda Xorasanın bəzi əmirlərinin tiyullarında dəyişiklik edildiyindən Vəli Xəlifə Ovçu Şamlını,*

Əmir Həmzə xanı, Şahqulu Sultan Qarıncaı Xorasana göndərmişdilər” [6, s.470]. Həmçinin cagirli, qaramanlı və başqa tayfalardan olan iki-üç əmirə Şirvan ölkəsində tiyullar vermişdilər [6, s. 480]. Bir qayda olaraq, tiyulların bölüşdürülməsi çox vaxt yeni şah taxta çıxdıqdan sonra, dövlət vəzifələrinə yeni təyinatlarla paralel baş verirdi. Səfəvi şahları eyni zamanda qızılbaş əyanlarına tiyullar paylamaqla tiyuldarlar üzərinə həmin vilayətləri düşmənin basqınından qorumaq vəzifəsini də qoyurdu.

Səfəvilər dövlətində soyurqal torpaq sahibliyi tam yox olmadı, şəkilsə bir qədər dəyişdi. Soyurqallar artıq daha çox kənd və yaşayış məntəqələrindən ibarət kiçik sahələr olub, şiə ruhanilərinə məxsus idilər [5, 208]. Şah I İsmayıl, xüsusilə Şah I Təhmasibin dövründə soyurqal hərbi əsilzadələrə deyil, seyidlərə, alimlərə, şairlərə verilir. Səfəvi şahlarının soyurqalların verilməsini məhdudlaşdırmaları onların soyurqal sahiblərinin separatizmə yol vermələrinin qarşısının alınması və vassallarının itaətdə saxlanılması məqsədini güdürdü [4, s.317].

J.B.Tavernyenin “Səyahətnaməsi”ndə Səfəvi dövlətində mülkiyyət münasibətləri, torpaq mülkiyyətinin formaları haqqında bilgilər olduqca məhduddur. Ümumiyyətlə, J.B.Tavernye torpaq mülkiyyətinin formalarına ayrıca yer ayırmamış, ona müxtəlif mənəblərin şərhli zamanı ötəri olaraq toxunmuşdur. Belə ki, səyyah Səfəvi hökmdarı və dövlətinin gəlir mənbələri haqqında danışarkən qeyd edir ki, ölkə ərazisinin çox hissəsi şaha aiddir və müxtəlif adamlar onları icarə edirlər. Qalan ərazilər müxtəlif adamlara aiddir və ildə haqq verirlər [25, s.594]. Göründüyü kimi, J.B.Tavernye bu məlumatında hər hansı bir torpaq mülkiyyəti növünün adını çəkməsə də, dövlət ərazisinin çox hissəsinin şaha məxsus olduğunu qeyd etməklə, dolayısı ilə XVII əsrdə, xüsusilə genişlənmiş xassə torpaq mülkiyyəti formasını etiraf etmişdir. Səyyah şaha məxsus torpaq mülkiyyətinin mahiyyətini açıqlamasa da, XVII əsrdə mülkiyyət formalarının inkişaf dinamikasında xassə əmlakının aparıcı rola malik olmasını müəyyənləşdirə bilmişdir. Məlumdur ki, Şah I Abbasın dövründən etibarən başlanmış qızılbaş əyanlarının hərbi və iqtisadi nüfuzunun məhdudlaşdırılması siyasəti onun varisləri dövründə də davam etdirilməkdə idi. Bu siyasətin aparıcı istiqamətlərindən biri xidmət əvəzində verilmiş tiyul torpaqlarının müsadirə edilərək xassə əmlakına qatılması olmuşdu. Məhz bu siyasətin nəticəsində XVII əsrdə xassə əmlakının həcmi həddindən artıq böyümüşdü. Belə faktlardan birinə toxunan Tavernye 1633-cü ildə Şah I Səfinin Şah I Abbasın məşhur sərkərdələrindən olan Fars hakimi İmamqulu xan və onun ailəsinin əmlakını müsadirə edərək xassə əmlakına daxil etdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır [25, s.587]. Şah II Abbasın hakimiyyətinin əvvəllərində Həmədan, Dəməvənd, Simnan ərazilərinin də xassə əmlakına daxil edilməsi bu tendensiyanın geniş xarakter aldığı bir daha təsdiq edir [18, s.127]. Xassə əmlakı təkcə tiyul torpaqları

hesabına deyil, hətta vəqf əmlakı hesabına da genişləndirilirdi. 1655-ci ildə Ərdəbil hakimi və Şeyx Səfi məzarına məxsus əmlakın idarəçisi Nəzərəli xanın vəzifədən çıxarılmasından sonra Şeyx Səfi vəqfinin xassə əmlakına çevrilməsi bunun bariz nümunəsidir [18, s.127]. Dövrün digər səyyahı J.Şardenin “Səfərnəməsi”ndə İranda (Səfəvi imperiyasında) iki növ torpaqların-abad (yəni əkin üçün yararlı) və qeyri-abad (əkinçilik üçün yararlı olmayan) olduğunu qeyd edir. Abad torpaqların dörd növ olduğunu yazan J.Şarden bunların dövlət, xalisə, vəqf və əhaliyə aid olduğunu qeyd etmişdir: *“Abad torpaqların böyük, əksər hissəsi dövlətə məxsusdur. Dövlət bu ərazinin bir hissəsini ehtiyacı olduğu gəlirləri əldə etmək məqsədilə öz ixtiyarında saxlayır. Bu ərazilərin başqa bir hissəsini dövlət məmurları, ordu rəsmiləri və əsgərlərin aylıq məvaciblərini təmin etmək məqsədilə ayırır. Xalisə torpaqlar şaha məxsusdur və onun mülkiyyətindədir. Bu torpaqların bir hissəsi məmurların tiyullarıdır. Xalisə torpaqlarının bir hissəsi də şaha yaxın olan şəxslərə daimi və ya müəyyən bir vaxt üçün verilir. Belə olduğu halda atadan oğula irsən keçir. Xalisə torpaqların böyük əksəriyyəti Fars, Kirmanın bəzi bölgələri, Hirkan, Mad ərazilərinin bir hissəsi və İstehbanat əraziləridir”* [26, s.123].

J.B.Tavernye Səfəvi dövlətinin idarəçilik sistemində mühüm mənşəb olan sədr vəzifəsindən bəhs edərkən birbaşa olmasa da, XVII əsrdə mövcud olan digər torpaq mülkiyyəti növlərinə də toxunmuşdur. Belə ki, səyyah sədri Səfəvi dövlətində birinci dini şəxs hesab edərək yazır: *“Bəzən mümkündür ki, iki nəfər sədr olsun. Çünki Səfəvi ölkəsində vəqf əmlakı iki cürdür. Birisi şahlıq vəqf əmlakı, digəri müxtəlif əmlak. Şahlıq vəqf əmlakının sədri “sədrolxas”, digər əmlakın sədri “sədrolmoqufat” adlanır”* [25, s.588]. J.B.Tavernye bu məlumatında bir qədər dolaşılığa yol vermişdir. Məlumdur ki, bəhs edilən dövrdə vəqf əmlakı və vəqfə məxsus torpaq mülkiyyəti iki cür – vəqfi-xeyri və vəqfi-əhli adlanan torpaq mülkiyyətindən ibarət idi. J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”sində yuxarıda verilmiş iqtibasda söhbət əslində əraziyi-divani və əraziyi-xassə adlanan torpaq mülkiyyəti növlərindən gedir. Səyyahın qeyd etdiyi “sədrolxas” mənşəbi xassə əmlakının idarəsinə baxan sədri-xassə, “sədrolmoqufat” isə divan ərazisi və vəqf əmlakını idarə edən sədri-əmma vəzifələridir [8, s.78]. Əraziyi-divan birbaşa dövlətə məxsus olduğu üçün bu torpaqlar və əmlakdan gələn gəlirlər bilavasitə dövlətin xərclərinin ödənilməsinə sərf olunurdu. Əraziyi-xassə əmlakı isə şah və hakim sülalənin üzvlərinə məxsus idi və bu mülkiyyətdən əldə olunan gəlirlər onların şəxsi maraqları baxımından xərclənirdi. J.B.Tavernye xassə, divan və vəqf mülkiyyətinin mahiyyətini ətraflı şəkildə araşdırmamış, lakin Şeyx Səfi ziyarətghahını təsvir edərkən vəqf əmlakının hansı məqsədlərə xidmət etməsi ilə bağlı bir sıra məqamlara toxunmuşdur. Səyyah ziyarətghahda xeyriyyə tədbirlərinin keçirilməsini təsvir edərkən yazır ki, ziyarət-

gahın aşpazxanasında hər gün, hər gecə xeyrat və şah sədəqələri yoxsullar arasında bölüşdürülürdü. Aşpazxanada divarın içində 20-30 iri ocaq tikilmişdir ki, onların üstündə çoxlu plov və ət xörəyi bişirilmiş iri qazanlar qoyulmuşdur. Onları yoxsullar və məqbərənin xidmətçiləri arasında bölüşdürürdülər. Yeməklərin düzgün bölüşdürülməsinə, qazanlara tökülmüş ət, düyü, yağ və s. lazım olan ərzaqların keyfiyyətinə və miqdarına gümüşdən düzəldilmiş kürsü üzərində oturmuş şəxs nəzarət edirdi [25, s.76]. Göründüyü kimi, J.B.Tavernye Şeyx Səfi vəqfinə məxsus əmlakın xeyriyyə məqsədilə imkansızlar və yoxsullara paylanması göstərməklə vəqf torpaq mülkiyyətinin məqsəd və məramını düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir. Səyyah Səfəvi ərazisində təhsil sistemini təsvir edərkən mədrəsə tələbələrinin də mədrəsələrə məxsus vəqf əmlakından əldə edilən gəlirlə saxlanıldığını qeyd etməklə, vəqf mülkiyyətinin gəlirlərinin xərclənmə istiqamətlərindən daha birini göstərmişdir [25, s.590].

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövlətində əraziyi-divani, əraziyi-xassə və vəqf torpaq mülkiyyətləri ilə yanaşı, şərti torpaq mülkiyyəti olan soyurqal, tiyul, feodalların xüsusi mülkiyyətində olan mülk və kənd icmasının ümumi istifadəsində olan icma torpaq mülkiyyəti növləri də geniş yayılmışdı [1, s.422-423]. XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətində mövcud olan torpaq növlərindən biri camaatı-deh və yaxud icma torpaq mülkiyyəti olmuşdur. Tarixşünaslıqda icma torpaq mülkiyyətinin hüquqi statusu ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur. İ.P.Petruşevski öz araşdırmalarında bəzən icma torpaqlarını torpaq mülkiyyətinin bir növü kimi təqdim etmiş [16, s.78], bəzən isə onun mülkün bir növü olduğunu göstərmişdir [16, s.229-233]. O.Əfəndiyev və Ə.Rəhmani icma torpaq mülkiyyətini torpaq mülkiyyətinin bir forması - kənd icmalarının ümumi mülkiyyətində olduqlarını göstərsələr də, icmanın hansı hüquqi əsaslarla torpağa sahiblik etmələrini açıqlamamışlar [5, s.207; 18, s.125]. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, camaatı-deh əslində dövlət torpaqları olmuş, kənd icmaları isə müəyyən vəsait ödəməklə həmin torpaqlardan elliliklə istifadə hüququna malik olmuşdular [9, s.56]. B.Ş.Şabiyev Matenadaran seriyasına daxil olan 1587, 1722 və 1740-cı il tarixli qəbalə sənədləri əsasında sübut etmişdir ki, əslində camaatı-deh adlanan torpaq mülkiyyəti forması kollektiv mülkün bir növü olmuş və kənd icması bu torpaqlar üzərində istifadə, sərəncamvericilik və sahiblik hüququna malik olmuşlar [11, s.381-385; 22, s.15-20]. Qeyd edək ki, bir çox səyyahların gündəliklərində olduğu kimi, J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”sində də soyurqal, tiyul, mülk və icma torpaq mülkiyyətləri haqqında ətraflı məlumat yoxdur.

Bəhs edilən dövrdə sosial münasibətlər sisteminin olduqca mürəkkəb problemlərindən biri də vergi və mükəlləfiyyətlər məsələsidir. Orta əsrlər dövründə, o cümlədən XVI-XVII əsrlərdə Şərq ölkələrində, həmçinin Azər-

baycanda vergi və mükəlləfiyyətlər məsələsi bir sıra tədqiqatçılar – V.V.Bartold, V.F.Minorski, İ.P.Petruşevski, O.Əfəndiyev, Ə.Rəhmani, A.D.Papazyan, M.Heydərov, S.Onullahi və başqaları tərəfindən geniş şəkildə araşdırılmışdır. Araşdırmalar nəticəsində bəhs olunan dövrdə vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı ilə bağlı müxtəlif mülahizələr elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. İ.P.Petruşevski Səfəvilər dövründə Azərbaycanda 35 (16, s.265), O.Əfəndiyev 46 [5, s.224-245], Ə.Rəhmani 25 [18, s.147-148], A.D.Papazyan isə 30 [15, s.226-242] adda vergi və mükəlləfiyyətlərin olduğunu göstərmişlər. Çox təəssüflər olsun ki, tədqiqatçıların məsələyə ümumi yanaşması bəzi anlaşılmazlıqların yaranması təəssüratına səbəb olmuşdur. Belə təsəvvür yaranır ki, hər bir vergi ödəyicisi il ərzində 30 və yaxud 40 adda verginin hamısını ödəmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu məsələyə aydınlıq gətirən B.Şabiyev vergi və mükəlləfiyyətləri ödənilmə ünvanı, ödənilmə formaları, həmçinin vergi ödəyicisinin sosial statusu və məşğulluq sahəsinə görə təsnifatını verərək, onların daimi və qeyri-daimi rüsumlar formasında alınması məsələsinin də diqqətdən kənar qalmamasını vurğulamışdır [12, s.389-390].

Biz də belə hesab edirik ki, XVI-XVII əsr qaynaqlarında adları keçən 40-50 adda vergilər əhalinin məşğuliyyət sahəsinə görə ayrı-ayrı sosial təbəqələr arasında bölünürdü. Belə ki, əkinçilik, heyvandarlıq, sənətkarlıq və ticarət sahəsi ilə məşğul olan əhalidən fərqli vergilər alınır və onların ümumi məcmusu 40 və yaxud 50-yə bərabər olurdu. Belə ki, əkinçilərin ödədikləri vergini elat əhalisi, sənətkarlar və tacirlər ödəmirdilər. Digər tərəfdən qaynaqlarda əksini tapan vergi terminlərinin bəzilərinin bir-birinin sinonimi olması faktı da diqqətdən kənar qalmamalıdır.

J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”sində XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində həyata keçirilən vergi siyasəti ilə bağlı bir sıra maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Mülkiyyət münasibətlərinin şərhində olduğu kimi, səyyah vergi və mükəlləfiyyətlər sisteminin də mahiyyətinə yetəincə nüfuz edə bilməmiş, feodal-kəndli münasibətlərini tənzimləyən vergi siyasətinə, demək olar ki, yer ayırmamış, yalnız şəhər həyatı, sənətkarlıq və ticarətlə bağlı mövcud vergi siyasətinin bəzi məsələlərinə diqqət yetirməklə kifayətlənmişdir.

Səfəvi dövrü qaynaqlarında XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycanda 30-dan artıq müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlərin adına rast gəlinəndiyi halda, J.B.Tavernyenin gündəliyində yalnız boniçe, rahdari, peşkəş vergiləri və ticarət mallarından alınan gömrük rüsumları qeyd edilmiş, digər vergilər haqqında heç bir bilgi verilməmişdir. Şərq ölkələrinə səfərdə əsas qayəsi ticarət olan fransız səyyahının görünür yalnız öz maraq dairəsi ilə bağlı vergilər diqqətini çəkdiyi üçün son dərəcə mürəkkəb olan vergi sisteminin incəliklərinə nüfuz etməmişdir. Səfəvi əhalisinin üçüncü təbəqəsinə daxil olan sənətkarların bir neçə qrupdan ibarət olduğunu qeyd edən səyyah onların hər

birinin şaha boniçe adlı vergi verdiyini göstərmiş, lakin bu verginin mahiyyətini nədən ibarət olduğunu açıqlamamışdır [25, s.596]. Səfəvi dövrü qaynaqlarında və tarixi ədəbiyyatlarda boniçenin mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif mülahizələr öz əksini tapmışdır. İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, Şah I Təhmasib tərəfindən ağır tamğa vergisinin ləğv edilməsindən sonra tamğanı sənətkarlıq və ticarətdən alınan nisbətən yüngül boniçe əvəz etdi [17, s.386; 2, s.228]. “Təzkirət əl-mülük” salnaməsinə yazdığı şərhdə boniçe istilahını əsnaf və tacirlər arasında bölüşdürülən vergilərin məcmusu kimi izah edən V.F.Minorski tədqiqatın digər bir hissəsində boniçeni sənətkar və ticarət köşkləri üzərinə qoyulmuş sadəcə vergi kimi təqdim etmişdir [24, s.148, s.180]. Bəzi sənədli materiallara istinad edən A.K.Lambton boniçenin kənd icmalarının üzərinə qoyulmuş vergilərin məcmusundan ibarət olduğunu göstərmişdir [21, s.122]. M.Heydərov zəngin sənədli materiallar və narrativ qaynaqlar əsasında boniçe istilahının mahiyyəti və təkamül dinamikasını araşdırma obyektinə çevirmişdir. Müəllifin fikrincə, tamğanın ləğvindən sonra onun əvəzləyicisi kimi işlədilən boniçe istilahı divan reyestrində sənət və ticarətdən alınan ümumi vergi kimi işlədilməklə yanaşı, bəzi hallarda kənd icmalarına şamil edilən vergiləri də özündə ehtiva etmişdir. Lakin XVII əsrin II yarısından etibarən boniçe istilahı yalnız şəhər həyatı ilə bağlı vergiləri əhatə etmişdir [13, s.113]. Fikrini əsaslandırmaq üçün Avropa səyyahlarının məlumatlarına müraciət edən M.Heydərov səyyah gündəliklərində boniçenin yalnız sənətkarlıq və ticarətlə bağlı işlədildiyini, şəhər həyatı üçün xarakterik olduğunu göstərmişdir [13, s.112-117]. Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, boniçe sadəcə bir vergi olmayıb, sənətkar və ticarətdən alınan bütün vergilərin məcmusunu ifadə edən istilah olmuşdur. J.B.Tavernyenin verdiyi məlumatlar da boniçenin sənətkarlardan alınan vergi olduğunu bir daha sübut edir. Onun məlumatları göstərir ki, boniçe vergisini emalatxanası olan sənətkarlar verirdilər. Emalatxanası olan sənətkarlar içərisində səyyah çəkməçi, bıçaqdüzəldən, dəmirçi və başqalarının adlarını çəkmişdir [25, s.596]. J.Şardenin məlumatları da boniçenin sənətkar emalatxanaları üzərinə qoyulduğunu təsdiq edir. Səyyahın yazdığına əsasən sənətkarlardan alınan vergi emalatxanalar üzərinə qoyulur, hər sənətkar emalatxanası 10 su, hər ticarət köşkü isə 20 su vergi ödəyirdi [27, s.300]. Çox maraqlıdır ki, bəzi sənətkarlar boniçe vergisindən azad olunurdular. J.B.Tavernye yazır ki, bəzi qruplar, məsələn, dülgər və bənnalar boniçədən azaddırlar [25, s.596]. Dülgər və bənnalar boniçədən azad edilsələr də, şah qarşısında bəzi mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Səyyahın məlumatına əsasən onlar şah üçün bir qədər müftə işləməli idilər ki, bu da “bikari” adlanırdı və əslində şah onlardan da digər sənətkarlardan əldə etdiyi qədər fayda götürürdü. Şah iş üçün 20 nəfər bənnanı bikari-müftə işləməyə tələb etdikdə memarbaşı 20 nəfər əvəzinə 40 nəfəri çağırırdı və hansı bəna daha çox pul

(əslində rüşvət) verərdisə bikari mükəlləfiyyətindən azad edilirdi [25, 596].

J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”sində Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçən ticarət yollarında karvanlardan alınan rahdari vergisi haqqında da maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Səfəvilər dövründə dövlətin ərazisindən keçən karvan yollarının giriş və çıxışlarında, ölkə daxilindəki strateji əhəmiyyətli körpülər üzərində və şəhərlərdə gömrük məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Dövlətin gömrük siyasətinə müvafiq olaraq gömrük məntəqələrində tacirlər rahdari və gömrük adlı xüsusi yol rüsumları ödəyirdilər. J.B.Tavernyenin yazdığına görə Səfəvilər dövlətində yolların əmin-amanlığı və təhlükəsizliyinin təminatı ilə məşğul olan dövlət məmurları rahdarlar adlanırdı və onların məvacibləri az olduğu üçün öz xidmətləri müqabilində tacirlərdən ənam alırdılar. Rahdari adlanan bu vergi ticarət karvanlarında heyvanların yük daşıma qabiliyyətinə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilirdi. Bu nisbətə uyğun olaraq ulaq, qatır, yabı və dəvə yükündən alınan rahdari vergisinin məbləği arasında fərqlər mövcud idi [25, s.610]. J.B.Tavernye rahdari vergisinin alındığı məntəqələrdən birinin Naxçıvandan yarım mil aralıda Araza tökülən çayın üzərində tikilmiş 12 gözlü daş körpü üzərində yerləşdiyini göstərmişdir. Səyyahın məlumatına görə, Naxçıvanın maliyyə məmuru şəhərdə qalmayıb keçən ticarət karvanının hər dəvə yükündən 10 abbasi rahdari alır ki, bu da 9 livrə bərabərdir. Alınan pul karvan yolunun qorunmasına və təhlükəsizliyinin təminatına sərf edilirdi [25, s.61-62]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin müxtəlif gömrük məntəqələrində rahdari vergisinin məbləği müxtəlif olurdu və bu vergi ticarət malları açılıb yoxlanılmadan alınırdı. J.B.Tavernyenin Mərənddə hər dəvə yükü üçün 13 abbasi rahdari alınması, bunun 4 ekuya bərabər olması haqqında bilgisi bu faktı bir daha təsdiqləyir [25, s.65]. Çox təəssüf ki, səyyah ulaq, qatır və at yükündən alınan rahdari vergisinin miqdarını göstərməmişdir. Dövrün digər səyyah gündəliklərində də rahdari vergisi haqda geniş məlumatlara rast gəlmək mümkün deyildir. Rus taciri F.Kotov Cavad gömrük məntəqəsində hər dəvə yükündən 2 abbasi [19, s.72], C.Karreri Mərənd gömrükxanasında adi yüklə ticarət malına fərq qoymadan hər bir at və müsafir üçün 5 abbasi, Təbrizdən 20 mil aralı İsfahan, Təbriz, Urmiya yollarının ayrıcında yerləşən Sebilli karvansarasında hər at üçün bir abbasi rahdari vergisinin ödənildiyini qeyd etməklə kifayətlənmişdir [23, s.19, s.37]. J.B.Tavernye və J.Şarden Səfəvi dövləti ərazisində gömrük məntəqələri və ticarət yollarında qanunlara ciddi əməl olduğunu qeyd etsələr də, C.Karreri özbaşınalıq və qanunsuzluğun geniş yayıldığını göstərmişdir. Çünki C.Karrerin qeydləri XVII əsrin son rübündə Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və məmur özbaşınalıqlarının çox olduğu dövrə aiddir.

J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”sində rahdari vergisi ilə yanaşı, ayrı-ayrı ticarət mallarından alınan bəzi gömrük rüsumları haqqında məlumatlar

da öz əksini tapmışdır. Səyyahın məlumatına görə şahın əsas gəlir mənbələrindən biri də mal və əmtəə ticarətindən gömrük vasitəsi ilə əldə olunan mənfəətdir [25, s.594]. Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət mərkəzlərindən biri İran körfəzindəki Bəndər Abbas limanı idi. J.B.Tavernyenin məlumatına əsasən İran körfəzinə daxil olan ticarət mallarının dəyərinin 10 faizi, bəzi hallarda 16 faizi həcmində gömrük rüsumu ödənilirdi. Körfəzə daxil olan malların dəyərinin dörd faizi liman rəisinə verilir. Səyyahın yazdığına görə liman rəisinə rüsum ödənilməzdisə, malların gəmilərdən boşaldılmasına maneçilik törədilirdi [25, s.883]. Digər gömrük məntəqələrində isə gömrük rüsumu malın dəyərinə görə deyil, tayların sayına görə alınır. Şah II Abbasın hakimiyyəti dövründə Bəndər Abbas və Bəndər Qonq limanlarından yığılan illik gömrük rüsumunun ümumi məbləği 24 min tümənə çatırdı ki, bu məbləğin 20 min tüməni Bəndər Abbas limanının payına düşürdü [25, s.883]. Məlum olduğu kimi, Şah I Abbas İran körfəzində Portuqaliya ağalığına İngiltərə donanmasının yardımı ilə son qoyduğu üçün ingilis tacirlərinə körfəzin ticarət məntəqələrində xüsusi imtiyazlar verilmiş və gömrük rüsumlarından azad edilmişdilər. Bununla yanaşı, J.B.Tavernyenin də yazdığına görə Bəndər Abbas limanından yığılan gömrük rüsumlarının yarısı İngiltərəyə verilməli idi [25, s.883]. Şah I Abbasın hakimiyyəti dövründə bu razılaşmaya riayət olunsa da, sonralar bu razılaşmaya, demək olar ki, əməl olunmurdu. J.B.Tavernye bu razılaşmaya əməl olunmamasının səbəbini İngiltərənin bölgədəki nüfuzunun aşağı düşməsi ilə izah etmişdir. Səyyahın məlumatına görə, liman rəisləri ingilislərə liman ərazisinə daxil olan malları yoxlamaqda müxtəlif əngəllər törədir və buna imkan vermirdilər [25, s.595]. Əks təqdirdə Səfəvi məmurlarının qazancına böyük ziyan dəyirdi. İngiltərənin Səfəvi dövlətində nüfuzunun zəifləməsi nəticəsində onun Bəndər Abbas limanından əldə etdiyi gəlir XVII əsrin 50-60-cı illərində 800 tümənə qədər azalmışdı. J.B.Tavernye qeyd edir ki, ingilislər bu məbləğin yarısını da Səfəvi sarayının məmurlarına ödəmək məcburiyyətində qalmışdılar, çünki əks təqdirdə heç nə əldə edə bilməzdilər [25, s.595].

XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin mühüm gəlir mənbələrindən birini də tənbəki vergisi təşkil edirdi. Şah I Abbasın 1617-ci ildə ölkədə çubuq və qəlyan çəkilməsinə qadağa qoyması tütün istehsalı və ixracına böyük zərbə vurduğu üçün onun ölümündən sonra bu qadağa aradan götürülmüşdü [9, s.269]. J.B.Tavernye Səfəvi ərazisində tənbəkidən istifadə və tənbəki vergisi haqqında da maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyahın yazdığına görə, Səfəvi ölkəsində tənbəki çəkməyə o qədər vərdiş etmişlər ki, onlara bunu qadağan etmək canlarını almağa bərabərdir. Səyyahın məlumatına əsasən şah xəzinəsinin tənbəki vergisi hesabına illik gəlirləri İsfahan şəhəri üzrə 40 min, Təbriz şəhəri üzrə 20 min, Şiraz üzrə 12 min tümənə bərabər idi [25, s.523]. Səfəvi dövlətinin digər şəhərləri də əhalisinin sayına görə xəzinəyə tənbəki

vergisi ödəyirdilər. Səfəvi ərazisində istehsal edilən tütünün bir hissəsi daxili tələbatın ödənilməsinə sərf edilirdisə, böyük bir hissəsi Hindistana ixrac olunurdu. J.B.Tavernyenin yazdığına əsasən Hindistanda istifadə edilən tütünün mühüm hissəsi Səfəvi məmləkətindən gətirilirdi [25, s.825].

Səfəvi dövlətinin mühüm gəlir mənbələrindən birini də ipək ticarətindən gələn vergilər təşkil edirdi. Səfəvi ərazisində illik ipək istehsalının həcmi ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif rəqəmlər göstərilisə də, istehsalın ümumi həcmnin 20-22 min taya bərabər olması heç bir şübhə doğurmur [13, s.889-890; 27, s.368-369]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu rəqəm yalnız ixrac üçün nəzərdə tutulan xam ipəyin həcmi göstərir və ölkənin daxili tələbatının ödənilməsinə sərf edilən ipəyin həcmi isə dəqiqləşdirmək, demək olar ki, mümkün deyildir. Şarden ixraca gedən 22 min tay xam ipəyin 3 min tayının Azərbaycana, 2 min tayının Qarabağın payına düşdüyünü göstərmişdir [27, s.369]. Şamaxı, Gəncə və Tiflisdən Ərzincana ipək gətirildiyini qeyd edən Tavernye yazır ki, hər batman ipək yükündən iki ekü gömrük haqqı alırlar. Bir batman 16 livr (bir livr təqribən 0,5 kiloqrama bərabərdir) və bir livr 16 unsiyaya bərabərdir. Lakin Gilan ipəyi daha keyfiyyətli və nazik olduğu üçün baha qiymətə satılır və hər batmanına 1,5 ekü gömrük haqqı alırlar [25, s.35]. Digər Avropa səyyahlarının əsərlərində də ipək ticarətindən əldə edilən gömrük vergiləri haqqında diqqətəlayiq məlumatlar verilmişdir. J.Şardenin məlumatına görə, Səfəvi dövlətindən ixrac olunan ipəkdən əldə edilən gömrük vergisinin illik məbləği 4 min tümənə bərabər olmuşdur [27, s.368-369]. A.Olearinin məlumatına əsasən Şah I Səfinin dövründə Səfəvi ərazisində hər il 20 min tay ipək istehsal olunurdu və ipəyin hər tayına görə xəziniyə 10 reyxstaler (on abbasi) rüsum ödənilirdi [12, s.889].

J.B.Tavernyenin “Səyahətnaməsi”ndə Səfəvi dövlətində ənənə halını almış qeyri-rəsmi ödəmələr haqqında da bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu qeyri-rəsmi ödəmələr müxtəlif hadisələrlə, xüsusilə bayramlar münasibəti ilə həyata keçirilirdi. Səyyahın məlumatına əsasən vilayət hakimləri Novruz bayramı münasibəti ilə şahə böyük hədiyyə və peşkəşlər göndərməyə məcburdurlar, əks təqdirdə şahın qəzəbinə düşər olardılar [25, s.585; 9, s.271]. Şah isə bu hədiyyənin müqabilində onlara xələt göndərir ki, bu da onların yaxşı xidmətinin əvəzində razılıq əlaməti hesab olunurdu. “Könüllü” peşkəş vergisi ilə yanaşı vilayət hakimlərinin hər biri şah sarayının mətbəx xəzlərinin ödənilməsi üçün həftədə müəyyən həcmdə vəsait göndərməli idilər [25, s.586]. Bu vəsait ərzaq məhsulları və ya pul şəklində də ödənilə bilərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, J.B.Tavernyenin gündəliyində peşkəşin yalnız vilayət hakimləri tərəfindən Səfəvi şahına ödənilməsi göstərilisə də, əslində, demək olar ki, əksər dövlət məmurları öz təbəçiliyində olan təbəələrdən ənəm, peşkəş adı ilə hədiyyələr qəbul edirdilər. Bu hədiyyələr könüllü ödəmələr kimi göstərilisə də, əslində məcburi xarakter daşı-

yırdı. XVII əsrdə şəhər sənətkarları və tacirlər bazar polisinə və digər inzi-bati idarə məmurlarına müxtəlif hədiyyə və peşkəşlər ödəyirdilər. Könüllü ödəmələrin həcmi məmurun illik məvacibinin məbləğinə bərabər olurdu. İllik məvacibi 45 түмән olan dağa tabeçiliyində olan şəhər əhalisindən həmin həcmdə peşkəş toplayırdı [13, s.132].

Əhalinin vergi yükünün yüngülləşdirilməsi, təbəələrin rəğbətini qazanmaq məqsədi ilə ayrı-ayrı Səfəvi hökmdarları müxtəlif dövrlərdə vergi borclarının bağışlanması, güzəştlərlə bağlı fərmanlar verirdilər. İsgəndər bəy Münşinin salnaməsində Şah I Təhmasibin dövründə belə güzəştlərlə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Salnaməçi yazır: “*Cənnət məkan şahın zamanında Rum padişahı Sultan Süleyman bir-iki dəfə bu mülkü tutmaq üçün gələndə şialiyə və müqəddəs səfəviyyə xanədanına ürəkdən bağlanan Təbriz əhalisi bu dövlətin yolunda çox xidmətlər göstərdikləri üçün şəhərin bütün xalqı cənnətməkan şahın diqqət və iltifatına layiq görül-müşdü. Bu fəxarətli şəhər əhalisinin əksəriyyəti tacir, peşəkar və sənətkar olduğundan (Şah Təhmasib) onların üzərinə qoyulan male-möhtərifəni on-lara bağışlamış, şəhəri təkalife-divanidən azad etmişdir*” [6, s.561; 7, s.2070-2071].

Nəticə. Beləliklə, dövrün narrativ qaynaqları və memuar ədəbiyya-tının, xüsusilə də J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”sinin materiallarının araş-dırılması göstərir ki, Səfəvilər dövründə torpaq mülkiyyəti formalarının in-kişaf dinamikasında müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. XVI-XVII əsrlərdə xassə torpaq mülkiyyətinin genişləndirilməsi siyasəti həyata keçirilmiş, həmçinin şərti bağışlanma institutu olan soyurğalın sıxışdırılması, onun yeni torpaq mülkiyyəti növü olan tiyulla əvəzlənməsinə start verilmişdi.

Bəhs olunan dövrdə dövlətin vergi və mükəlləfiyyətlər siyasətində ciddi bir dəyişiklik baş verməmiş, əvvəlki dövrlərdə qeydə alınan vergi və mükəlləfiyyətlərin əksəriyyəti Səfəvilər dövründə də qorunub saxlanılmışdı. Ticarət məqsədi ilə Səfəvi dövlətində dəfələrlə səfərdə olan fransız səyyahı və taciri J.B.Tavernyenin maraq dairəsində əsasən sənətkarlıq, ticarət və şəhər həyatı olduğundan onun “Səyahətnaməsi”ndə də daha çox bu sahələrlə bağlı bəzi vergi və mükəlləfiyyətlər-boniçə, rahdari, gömrük rüsumları, peşkəş və s. istilahlər haqqında məlumatlara nisbətən geniş yer verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən XIX əsrin 70-ci illərə qədər. İkinci nəşr, - Bakı: Çıraq, - 2009, - 872 s.
2. Azərbaycan tarixi, VII cildə, III cild, - Bakı: Elm, - 1999, - 784 s.
3. Bayramlı Z. Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi, - Bakı: ADPU, - 2006, - 258 c.
4. Bayramlı Z.H., Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövləti (XVI-XVII əsrlər). - Bakı: Füyuzat, - 2024, - 347 s.

5. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2007, - 300 s.
6. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarix-e aləmaraye- Abbasi). I cild. - Bakı: Qərb-Şərq, - 2010, - 1109 s.
7. İsgəndər bəy Münşi. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarix-e aləmaraye- Abbasi). II cild. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2014, - 2505 s.
8. Fərzəlibəyli Ş.F. XV əsr Azərbaycan dövlətinin quruluşu. - Bakı: Elm-Təhsil, - 2003, - 116 s.
9. Süleymanov N. Səfəvilər dövlətinin təsərrüfat həyatı. - Bakı: Elm, - 2006. - 400 s.
10. Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandiri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir. - Bakı: Təhsil, - 2005, - 112 s.
11. Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. - Bakı: Mingəçevir Poliqrafiya müəssisəsi, - 2019, - 542 s.

Rus dilində:

12. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия в Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1634 и 1639 годах. Составленной секретарем посольство Адама Олеария, пер. с немецкого П.Барсова, - Москва: Университетская типография, - 1870, - 1033 с.
13. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII–XVII вв. - Баку: Элм, - 1987, - 210 с.
14. Мамедов С. А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. - Баку: Элм, - 1983, - 237 с.
15. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI–XVII веках. - Ереван: АН Армянской ССР, - 1972, - 303 с.
16. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – нач. XIX вв. - Ленинград: ЛГУ, - 1949, - 382 с.
17. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. - Москва-Ленинград: Академия Наук СССР, - 1960, - 492 с.
18. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII вв. (1590–1700 гг.). - Баку: Элм, - 1981, - 238 с.
19. Хождение Курца Федота Котова в Персию. - Москва: Восточная литература, - 1958, - 110 с.
20. Заходер Б.Н. История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток). - Москва: МГУ, - 1944, - 152 с.

İngilis dilində:

21. Lambton A.K. Lord and peasant in Persia. – London: Oxford University press. - 1953. - 504 p.
22. Shabiyev B. The islamic communal lands ijma: in the case of medieval and early modern Azerbaijan. In: Reconstructing the Past: Journal of Historical Studies, Volume 1. Number 1, april, 2023, - pp. 15-20.

Fars dilində

23. Cemelli Kareri. Səfərnameye Kareri, Tərcüməye doktor AbbasNaxçıvani və Əbdüləli Karəng. - Təbriz: Çapxaneye Şəfəq, - 1348, - 206 s.
24. Sazmane idariye hökuməte Səfəvi-ya Təliqate Minorski bər “Təzkiət əl-mülük”, Tərcomeye Məsud Rəcəbniya, - Tehran: İnteqarrate Əmir Kəbir, - 1368. - 340 s.
25. Jan Batist Tavernye. Səfərname-ye Tavarnye, Tərcomeye Əbuturab Nuri, - İsfahan:

- Çarxanne-ye Pərvin, - 1346. - 719 s.
26. Jan Şarden, Səfərname-ye Şarden, Tərcomeye Məhəmməd Abbasi, - Tehran: İnteqarate Əmir Kəbir, - 1336. - с.III. - 470 s.
27. Jan Şarden, Səfərname-ye Şarden, Tərcomeye Məhəmməd Abbasi, - Tehran: İnteqarate Əmir Kəbir, - 1336. - с.IV. - 510 s.

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЗЕМЕЛЬНОЙ И НАЛОГОВОЙ ПОЛИТИКИ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ
(ПО МАТЕРИАЛАМ «ПУТЕВЫХ ЗАМЕТОК» Ж.-Б. ТАВЕРНЬЕ)**

Аршад Г. ГАСАНОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию форм собственности и права собственности на землю, системы налогов и повинностей в Азербайджанском государстве Сефевидов в XVI-XVII вв. Изучаемые вопросы представляют собой важные и сложные аспекты социально-экономической структуры Сефевидского государства. В процессе анализа этих проблем наряду с местными источниками важную информацию предоставляют дневники записи иностранных путешественников. Одним из них являются «Путевые заметки» французского купца и путешественника Ж. Б. Тавернье. В ходе исследования был сделан вывод, что в сочинении Ж.Б.Тавернье в основном содержатся сведения о государственных и вакфных землях, а также налогах и пошлинах, связанных с торговлей.

Ключевые слова: Сефевиды, формы землевладения, налоговая политика, социальные отношения, Ж. Б. Тавернье

**MAJOR ISSUES OF LAND AND TAX POLICY IN THE AZERBAIJAN
SAFAVID STATE (BASED ON J.B. TAVERNIER'S "TRAVEL BOOK")**

Arsad H.HASANOV

SUMMARY

The article examines the forms of land ownership, the right to land ownership, the system of taxes and duties in the Azerbaijan Safavid state in the XVI-XVII centuries. These issues are significant and complex aspects of the social and economic structure of the state. Along with local sources, travelers' diaries also provided important information on these problems. One of the sources which the subject of research is the "Travel Book" of the French merchant and traveler J.B. Tavernier. During the research, it was concluded that J.B. Tavernier's "Travel Book" mainly contains information about state and endowment lands, as well as taxes and duties related to trade.

Keywords: Safavids, land ownership, tax policy, social relations, J.B. Tavernier

UOT 94"04/15"; 94 (479.24)

**PIETRO DELLA VALLENİN “MƏKTUBLAR”INDA
OSMANLI-SƏFƏVİ MÜNASİBƏTLƏRİ****Sayad Ç.MEHTİ-ZADƏ***

XV əsrin ortalarında Avropa böyük bir təşviş içində idi. Bu təşviş Fateh Sultan Mehmedin 1453-cü ildə Konstantinopolu fəth etdikdən sonra qısa müddət ərzində Qərbbə doğru sürətlə irəliləməsi ilə əlaqədar idi. Avropa dövlətləri təcili şəkildə “türk təhlükəsi”nə qarşı tədbirlər görməyə və antitürkiyə bloku yaratmağa başlamışdılar. Səfəvilər imperiyasını da bu bloka cəlb etmək üçün hərtərəfli siyasət aparılırdı. Məqsəd isə Səfəvilər imperiyasını Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə sövq etmək, iki qüdrətli türk dövlətini bir-biri ilə vuruşdurmaq, hər ikisini zəiflətmək və məhv etmək idi. Bu səbəbdən də ard-arda Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinə diplomatlar göndərilirdi. Məqaləmizdə bəhs etdiyimiz səyyah Pietro della Valle dövlətin göndərdiyi səfir olmasa da, məqsədi diplomatların məqsədlərindən heç nə ilə fərqlənmirdi. O, qızılbaş ordusuna qatılaraq türklərə qarşı vuruşmaq istəyirdi. Pietro della Valle Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin şahidi olmuş, gördüklərini təhlil etmiş və dostu Mario Skipanoya yazmışdır. Bu məqalədə səyyahın məktubları əsasında Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini izləyəcək və onun yazdığı məlumatları digər mənbələrlə müqayisə edərək təhlil edəcəyik. Tarixi keçmişə nəzər salmaqda məqsədimiz gələcəkdə bu kimi tələlərə düşməmək, hər zaman müharibədən yox, sülhdən yana olmaq, vətəndaşlarımızın birlik olaraq sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasını təmin etməkdir.

Açar sözlər: Valle, Şah Abbas, “Məktublar”, Səfəvilər, Osmanlı imperiyası

Giriş. 1453-cü ildə Sultan II Mehmed (1451-1481) tərəfindən Konstantinopolun, 1461-ci ildə Trabzonun alınması nəticəsində qısa müddət ərzində Türkiyənin Balkan yarımadası, Egey və Aralıq dənizi hövzələrində Qərbbə doğru sürətlə xeyli irəliləməsi və ticarət rüsumunun artırılması bir tərəfdən Qərbi Avropa ölkələrini bərk təşvişə salmışdı, digər tərəfdən isə beynəlxalq tranzit ticarətə böyük ziyan vururdu. Osmanlı imperiyası ərəzilərini Qərbbə doğru durmadan genişlənməsi daha çox Venesiyanın xarici ticarət mənafeyi ilə toqquşurdu. Lakin Milanda aparılan otuz illik müharibə (1425-1454) Venesiyanı zəiflətdiyindən o, qüdrətli Osmanlı imperiyasına

* *Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;*
sayadmehdizada@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-1798-693X

qarşı təkbaşına mübarizə apara bilməzdi. Sultan II Mehmedin ağır gömrük siyasəti də başda İtaliya dövlətləri olmaqla Avropa ölkələrini beynəlxalq ticarətdən uzaq salmaq məqsədi daşıyırdı. II Mehmed tərəfindən 1462-ci ildə verilmiş gömrük fərmanında göstərilirdi ki, Geliboludan bəri gəmi ilə gələn firənglərdən gətirdikləri malın dəyərinin 100-də 4%-i qədər gömrük alınsın. 1476-cı ildə isə bu rəqəm 100-də 5%-ə qaldırılmışdı.

Tarixin bu mərhələsində aparıcı Avropa dövlətlərində “türk təhlükəsinə” qarşı böyük çıxışlar başlamışdı. Qərbdə antitürkiyə blokunun yaradılması işində canlanma hiss edilirdi. Azərbaycanı bu bloka cəlb etmək üçün XV əsrdən başlayaraq hərtərəfli siyasət aparılır, diplomatlar ard-arda Azərbaycana yola salınırdı. Başlıca məqsəd Azərbaycanı Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə qaldırmaq, iki qüdrətli türk dövlətlərini bir-birinə qarşı savaşıdıraraq ikisini də zəiflədib yox etmək idi. İkinci məqsəd isə Azərbaycan bazarlarında ticarət imtiyazları əldə etməkdən ibarət idi. Çünki Konstantinopolun türklər tərəfindən alınmasından sonra əlverişli geosiyasi mövqeyə, təbii ehtiyatlara, zəngin sənətkarlığa, geniş istehlak bazarına malik olan Azərbaycan Qərbi Avropa ticarət kapitalının maraq dairəsinə düşmüşdü. Volqa-Xəzər su ticarəti yolunun başlıca məntəqəsi olması, qədim “İpək Yolu”nun üzərində yerləşməsi, İran körfəzi sahillərinə və limanlarına malik olması Azərbaycan dövlətlərinin (Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin) Qərbi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrinin genişlənməsində mühüm amil olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə əlaqələrində siyasi şərtlərlə yanaşı, iqtisadi amillərin də müəyyən rol oynadığı açıqca görünür.

Biz bu məqaləmizdə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini italyan səyyahı Pietro della Vallenin “Məktublar”ında izləyəcək və onun qələmə aldığı məlumatları təhlil edəcəyik. Unutmamaq lazımdır ki, Avropa səyyahları, diplomatları və missonerləri gördüklərini qələmə alarkən osmanlıların və azərbaycanlıların həm türk, həm də müsəlman olduqlarını unutmur, onları özlərinə düşmən olaraq görür, çox vaxt hadisələrə subyektiv və qərəzli münasibət bəsləyir, müsbət tərəfləri dilə gətirməkdən çəkinirdilər. Məhz bu baxımdan həmin dövrə aid olan Qərb sənədləri, məktubları, səyahətnamələri birbaşa mənimsənilməməli, şübhə doğuran məlumatlar digər mənbələrdəki materiallarla müqayisəli şəkildə təhlil edildikdən sonra qəbul edilməlidir.

Pietro Della Vallenin səyahətləri və yazdığı əsərlər. Yuxarıda adını çəkdiyimiz səyyah Pietro della Valle (1586-1652) Roma şəhərindən olan zadəgan idi. O, hərbiçi olmuş, poeziya sahəsində də tanınmışdı. Bu şəxs Şərqi böyük səyahəti gedişində İstanbul, İsgəndəriyyə, Qahirə, Qüds, Dəməşq, Hələb, Bağdad şəhərlərində olmuş, daha sonra isə Səfəvi dövlətinə gəlmişdi. O, burada Şah I Abbas tərəfindən yaxşı qarşılanmış, hətta bəzi hərbi yürüşlərində şahı müşayiət etmişdir. 1614-1615-ci illər Türkiyədə, 1617-1621-ci illərdə Səfəvilər dövlətinin İsfahan şəhərində yaşamış della Valle türk, fars,

ərəb, ıvrit dillərini öyrənmişdi. Pietro della Vallenin üstün cəhəti onun türk dilini bilməsi idi. Siyasi və ticari məsələlər italyan səyyahını daha çox maraqlandırır. O getdiyi ölkələrdən Neapollu dostu Mario Skipanoya çoxlu məktublar yazır, səyahətləri haqqında danışır və məktubların orijinal mətnini gələcəkdə nəşr etmək üçün qoruyub saxlamasını xahiş edirdi. Bu yazılardan ibarət olan “Lettere” (“Məktublar”) XVII əsr ədəbiyyatının ən çox bəyənilən əsərlərindəndir. Vətəninə yola düşməzdən bir neçə il əvvəl, 1621-ci ildə o, fars dilində İslama qarşı “Xristianlıqla əlaqəli bəzi məsələlər haqqında risalələr”ini yazmışdır. Bu risalə şiə ilahiyyatçısı Seyid Əhməd Ələvi Amili tərəfindən tənqid edildiyi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Romaya qayıtdıqdan bir neçə il sonra Risalələrini farsca orijinalı ilə birlikdə nəşr etmək istəyən Pietro della Valle onu latın dilinə tərcümə etmişdir. Yəqin ki, senzura ilə bağlı bəzi problemlər yarandığı üçün della Valle bu niyyətini heç vaxt həyata keçirə bilməmişdir. Bundan əlavə o, “Türk dilinin qrammatikası” əsərini də yazmışdır. Həmin əsər 2020-ci ildə Azərbaycan dilində geniş şərhələrlə çap olunmuşdur [1].

Pietro della Valle müəyyən dövr ərzində əvvəl Türkiyədə, sonra isə Azərbaycanda yaşamasının səbəbini dostu Mario Skipanoya yazdığı məktubunda belə açıqlayırdı: “*Həmişə türklərə zərər vermək üçün içimdə alovlanan o arzu ilə Türkiyədən keçdikdən... sonra İrana (Azərbaycana) gələrkən... həmin millətin zərərinə bu padşahın (Şah I Abbasın) xidmətində olaraq xristianlığın xeyrinə nə edə bilərəm deyə müxtəlif şeylər üzərində fikirləşirdim*” [2, s.612]. Pietro della Valle məktublarının birində belə yazırdı: “Mən siyasi şeylər üçün, böyük şeylər üçün doğulmuşam və ruhumun müəyyən xırdaqlara boyun əyməsi mümkün deyil” [2, s.518]. Bu ifadələr əslində həmin səyyahın niyyətini tam çılpaqlığı ilə ortaya qoyur və onun “Məktublar”ının diqqətlə incələnməsini tələb edir.

Pietro della Vallenin Türkiyə səyahəti və Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Osmanlı torpaqlarına ayaq basan Valle Troya şəhərinə (indiki Çanakkale), oradan Geliboluya, Geliboludan isə İstanbula doğru yol almış və 1614-cü il oktyabrın 25-də, özünün sözü ilə desək, Konstantinopola çatmışdır.

İstanbulda olduğu zaman della Valle ölkədə baş verən böyük bir siyasi hadisənin - Sultanın sədrəzəmi Nasuh Paşanı ələ keçirib edam etməsinin şahidi olur. Həmin gün cümə salamlığına getməyən sultan I Əhməd sarayın ətrafında mühafizə tədbirləri görmüşdü [3, s.197]. Pietro della Valle bu hadisəni tam təfəssilatı ilə qeyd edir, lakin həmin hadisə məqaləmizin mövzusunə aid olmadığı üçün biz yalnız edamın səbəblərinə toxunacağıq. Səyyah yazırdı: “*Nasuhun edamı səbəbini hər kəs bir cür müzakirə edir. Ona qarşı çoxlu ittihadlar irəli sürülürdü və onların hamısı qınanmağa layiq idi: məsələn, o, qeyri-qanuni yolla ticarətlə məşğul olaraq bir neçə nəfəri Tür-*

kiyənin ziyanına kətan satmağa göndərmişdi, nəhayət onların ölümünə səbəb olmuşdu; sikkələri saxtalaşdırırdı; bunlardan əlavə onun əsas zərbə aldığı günahı üsyan etməyə hazırlaşması idi; İranın (Azərbaycanın) kəşfiyyatçısı idi...” [2, s. 56].

Səyyahın özünün də dediyi kimi, qeyd olunan ittihamlar qınanmağa layiq idi. Bu ittihamlar içərisində biz Nasuh Paşanın Səfəvilər imperiyasına casusluq etməsi iddiası üzərində dayanacağıq. Bunun nə dərəcədə doğru olub-olmadığını bilmirik. Çünki əlimizdə bu ittihamı təsdiq və ya inkar edən heç bir sənəd yoxdur. Hərçənd ki, Pietro della Valle verdiyi məlumatlarda Şeyxülislam Xocazadə Mehmed Əfəndinin əlində Nasuh Paşanın Səfəvilərlə yazışmasını təsdiq edən məktublarnın olduğundan bəhs edir. Lakin həmin məktublar həqiqətənmi Nasuh Paşa tərəfindən yazılmışdı?! Yanlış davranışları ilə Osmanlı Şeyxülislamı Xocazadə Mehmed Əfəndinin düşmənliyini qazanan Nasuh Paşaya qarşı bu hərəkət qərəzli də ola bilərdi. Səyyahın qeydlərini diqqətinizə çatdırırıq: *“onların dini başçısı müfti Mehmet və onun arvadı, hansı ki, sultanın sevimli bacısı idi, şahzadəyə Nasuhun.. çox yaxşı bir zabitin ölümünə bəis olduğunu demişlər. Onun ölümündən sonra türklər farslara məğlub olmuşlar. Həm də Nasuh farslarla ittifaqda idi. Onlar bu məlumatı əks etdirən bir neçə məktubu da göstərmişlər. Mehmet məktubları daşıyan şəxslərlə yolda təsadüfən rastlaşmışdı, onları tutub öldürmüş, məktubları isə ələ keçirmişdi” [2, s.56-57].*

Səyyahın məktubunda “çox yaxşı zabit” olaraq qeyd etdiyi şəxs 1607-ci ildə sədrəzəm təyin edilən Murad Paşa idi. O, qızılbaşları yox etmək əmri alaraq İstanbuldan ayrılmışdı. Çünki Şah I Abbas 1606-cı ildə Gəncəni geri qaytarmış, Osmanlı qarnizonunu məğlub etmişdi. Şah I Abbas Gəncədən sonra Dərbəndi və Şamaxını da geri qaytarmağı planlaşdırırdı. 1607-ci il yanvarın 9-da şahın qoşunları ilə birlikdə Şamaxıya çatması xəbəri Bakıda və Dərbənddə Osmanlılara qarşı üsyanın başlamasına səbəb olur. Bu üsyanlar nəticəsində Osmanlı qarnizonu Şah I Abbasa təslim olur. Murad Paşa isə 1610-cu ildə Azərbaycan üzərinə yürüş edir. Lakin soyuq qış ayı və ərzaq qıtlığı onu Şah I Abbasla sülh danışıqları aparmağa vadar edir.

Murad Paşanı məhz Nasuh Paşanın zəhərləyərək öldürməsi barədə dəqiq məlumat olmasa da, onların arasında ədavət olması heç kimdən gizli deyildi. “Onun ölümündən sonra türklər farslara məğlub olmuşlar” fikrinə gəlincə isə bunun doğru olmadığı görünür. Çünki Murad Paşa 1610-cu ildə Azərbaycana yürüş etdiyi dövrdə Osmanlı qarnizonu artıq məğlub edilmişdi və Murad Paşa Şah I Abbasla artıq sülh danışıqlarına başlamışdı. Murad Paşa bu müzakirələrin əsasını qoysa da, sona çatdıra bilməmişdi. O, 1611-ci il avqustun 5-də zəhərlənərək öldürülmüş, yerinə Nasuh Paşa təyin edilmişdi. 1612-ci il noyabrın 20-də Nasuh Paşa andlaşması və ya İstanbul sülh müqaviləsi adı verilən bir andlaşma ilə Səfəvilərlə sülh müqaviləsi bağlan-

mışdır. XVII əsrin əvvəlində dörd il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatmış, Azərbaycanın bütün ərazisi və qismən Dağıstan Şah Abbasın hakimiyyəti altına düşmüşdü. Nasuh Paşa andlaşmadan sonra Səfəvilərin elçilik heyəti və Şah I Abbasın hər il xərac olaraq ödəməyi qəbul etdiyi 200 yük ipəklə İstanbula geri dönmüşdür [3, s.195-196; 4, s.45]. Xərac məsələsinə bir qədər aşağıda izah gətirəcəyik.

Pietro della Valle İstanbulda yaşadığı zaman türk dilini öyrənməyi qərara alır [2, s.67] və türk dilinin ərəb və fars dillərinə bərabər olduğunu qeyd edərək, bu dilin sadə və gözəl, onu öyrənməyin isə rahat olduğunu bildirir [2, s.131].

Səyyah Səfəvi-Osmanlı imperiyaları arasındakı münasibətlərin gərginləşməsi haqqında 1615-ci il iyunun 13-də dostuna yazdığı məktubda məlumat verir. O bildirir ki, Sultan I Əhməd Səfəvilərlə yenidən müharibəyə hazırlaşır: *“Böyük Hökmdar saray əyanlarının məsləhətinə zidd olaraq... ordunu İran şahına qarşı göndərməyə qəti qərar verdi... o, birinci vəzir və kürəkəni Mehmed Paşanı orduya başçı təyin etdi”* [2, s.111].

Sultan I Əhmədin Səfəvilərlə müharibəyə qəti qərar verməsinin səbəbi Şah I Abbasın Nasuh andlaşmasındakı öhdəliyə görə osmanlılara iki il ərzində verməli olduğu 200 yük ipəyi göndərməməsi, Səfəvi imperiyası ilə danışıqlara gələn Osmanlı elçisi İncili Mustafa Cəvəşi iki ilə yaxın ölkədə saxlaması, onun geri qayıtmağına icazə verməməsi və bəzi torpaq iddiaları olmuşdu [ətraflı bax: 5, s.4]. Şah I Abbas sülhün pozulmasının qarşısını almaq üçün hədiyyələrlə öz elçisini Sultan I Əhmədin yanına göndərsə də, Osmanlı sultanı müharibəyə başlamaq haqqında qərar vermişdi. Şah I Abbas Qasım xanla 200 yük ipəyi Osmanlı sarayına göndərmiş, lakin sultan yenə də qərarını dəyişməmiş, hətta Səfəvi elçisini həbs edib zindana salmışdı [6, s.92; ətraflı bax: 7, s.123].

Səfəvi-Osmanlı imperiyaları arasında bu müharibənin başlanma səbəblərinə Türkiyə və Azərbaycan tarixşünaslığında fərqli münasibət bildirilmişdir. Belə ki, Türkiyə tarixçiləri Şah I Abbasın Qasım xanla yalnız bir illik xəracı göndərdiyini bildirir və iki il ərzində verməli olduğu 200 yük ipəyi Osmanlı imperiyasına göndərmədiyini yazırlar [4, s.38; 8, s.132]. Azərbaycan tarixşünaslığında isə bu məsələ başqa cür işıqlandırılır. Azərbaycan tarixçiləri dövrün Səfəvi qaynaqlarında İstanbul sülhünün şərtlərində xəracla bağlı heç bir məlumatın olmadığını qeyd edirlər. Osmanlı tarixçisi Firudin bəyin əsərində öz əksini tapan 1612-ci il İstanbul sülhünün şərtləri arasında Səfəvilərin Osmanlı imperiyasına ildə 200 yük ipək xərac verməsi məsələsinin olmadığı vurğulanır [bax: 7, s.121; 9, s.257-261].

Müharibənin başlanması səbəbi bu gün tam aydın olmasa da, Sultan I Əhmədin Səfəvilərin üzərinə qoşun yeritməsi faktı dəqiqdir. Mehmed Paşanın rəhbərliyi altında türk qoşun dəstələri İrəvanı mühasirəyə almış, lakin

İrəvanın mühasirəsi osmanlılar üçün çətin olmuşdu. Səyyahın sonrakı qeydlərində Mehmed Paşanın Sultanın hüzuruna gələrək Səfəvilərlə danışıqlar apardığını və müharibəni təxirə salmaq istədiyini bildirir [2, s.111-112]. Sultan isə Mehmed Paşanı bu uğursuz səfərin günahkarı kimi görmüş və 1616-cı il noyabrın 17-də vəzifəsindən kənarlaşdırmışdı.

Pietro della Valle 1615-ci ildə İstanbulu tərk edərək Qahirəyə, Hələbə, Bağdada, buradan isə 1617-ci ildə İsfahana gəlir.

Pietro della Valenin Azərbaycanca səyahəti və Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. İsfahana gələn səyyah azərbaycanlıların həvəslə türk dilində danışıqlarını görür və bunu məktubunda qeyd edir: *“İrandakı bu dil fars dili deyil, sevilir və bu dildə ünsiyyət edilir, xüsusən sarayda, orduda və mədəni insanlar arasında... Bu səbəbdən əhalinin əksəriyyəti, hətta qadınlar da hər iki dili bilir və danışırlar. Bu ona görə belədir ki, hal-hazırda ölkənin aristokratiyası olan qızılbaşlar, bu torpağın yerliləri olsalar da, mənşəcə türkdürlər. Ona görə də onlar öz dillərini qoruyub saxlayırlar”* [2, s.431-432; həmçinin bax s.506].

Səyyah yəqin ki, “bu torpağın yerliləri olsalar da, mənşəcə türkdürlər” yazarkən azərbaycanlıların fars olduqları qənaətində imiş. Hansı ki, məlumdur ki, Azərbaycan ərazisi XI əsrdə Səlcuq axınlarına məruz qalmışdır. Səlcuqlular oğuz-türk mənşəli olsalar da, onların yazı dili fars və ərəb dilləri olmuşdur. Buna görə də Azərbaycanda şairlər, ziyalı təbəqələri fars və ərəb dillərindən geniş istifadə edirdilər. Səfəvilər hakimiyyətə gəldikdən sonra isə türk dili fars dilini sıxışdırıb çıxarmış, saray, ordu və təhsil dilinin əsası olmuşdur. 1684-cü ildə Azərbaycana gələn Engeltber Kempfer də türk dili haqqında belə yazırdı: *“İran sarayında istifadə olunan dil Səfəvi xanədanının öz dilidir... Türk dili saraydan yüksək rütbəli şəxslərin evlərinə qədər nüfuz etmiş, vəziyyət elə hal almışdır ki, şahın rəğbətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır”* [10, s.275]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycana səyahət edən bir çox səyyah Səfəvi imperiyasında rəsmi dilin türk olduğunu vurğulayırdılar. Məsələn, fransız səyyahı Jan Şarden türk dilini “hakimiyyət və saray dili” [11, 1028], Adam Oleari isə “sevimli dil” adlandırır [12, s.813].

İsfahanda olduğu zaman Şah I Abbasa Pietro della Vallenin gəlişi barədə məlumat verilmiş və şah onunla maraqlanmışdır. Buna sevinən səyyah məktubuna belə yazır: *“Onun rəşadətli əməllərinin fikri ilə mən ölkəmdən çıxdım... məni bu qədər iş görməyə, bu qədər torpaqları, dənizləri aşmağa vadar edən bu arzu, şairin dediyi kimi, məni bu padşaha çəkən hansısa gizli bir rəğbətdən doğmuşdu... Mən tezliklə əlimdə qılıncla türklərə qarşı ona xidmət edəcəyəm”* [2, s.512]. Demək ki, bu səyahətlərin məqsədi, səyyahı Şah I Abbasa çəkən “gizli rəğbət hissi” Osmanlı-Səfəvi imperiyaları arasında müharibə qığılcımını sönməyə qoymamaq idi.

Pietro della Valle 1617-ci il 18 dekabr tarixli məktubunda türklərə qarşı döyüşmək arzusunu belə ifadə edirdi: *“Beləliklə, mən senyor Marioya demək istəyirəm ki, bir müddət onun sarayında qalmaq niyyəti ilə bu kralın yanına gedirəm; ...türklərə qarşı bu savaşda bir qədər ona xidmət etmək istəyirəm... Demək olar ki, doğulduğum gündən özümü bu insanlara qarşı müharibədə görmək istəyirəm: bu arzu məndə onların ölkələrini gəzdikdən və xristianlığa necə münasibət göstərildiyini görəndən sonra daha da böyüdü. Avropada mən bu ədalətli fikrimi heç vaxt həyata keçirə bilməmişəm, çünki mənim zamanımda heç bir xristian knyazı onlarla quruda müharibə etməmişdi”* [2, s.512].

Beləliklə, Pietro della Valle Şah I Abbasın sarayında qalmaq səbəbini açıqlayır və türklərə qarşı savaşmaq hissi ilə alovlandığını qeyd edir. Səbəbini isə Osmanlı imperiyasında xristianlara göstərilən münasibətlə əlaqələndirir. Hansı ki, nə Osmanlı imperiyasında, nə də Səfəvi imperiyasında heç bir xristian dini inancına görə nə alçaldılmamış, nə də onun əqidəsinə qadağa qoyulmamışdır. Həmin ərəflərdə Avropa dövlətlərində isə müsəlmanlara qarşı qəddar tədbirlər görülürdü. İspaniya 1492-ci ildə Kordova xilafətinin sonuncu şəhəri Qranadanın tutulmasından sonra ərəblərə belə bir şərt qoyulmuşdu: onlar ya xristianlığı qəbul edəcək, ya da İspaniyanı tərk edəcəklər. Bir çox ərəb məhz bundan sonra Pireney yarımadasını tərk etmişdilər. Xristianlığı qəbul etməyə məcbur olan ərəblər, yəni morisklər isə İspaniyada ağır şərtlər altında yaşamışlar. 1609-cu il edikti ilə morisklər ölkədən qovulmuşdular. Limanlara üz tutan ərəblər təqib edilmiş, bir çoxu yolda öldürülmüşdü. Təkcə Valensiyadan 150.000, ümumilikdə isə 500.000 ərəb ölkədən qovulmuşdu [13, s.172]. Osmanlı və Səfəvi imperiyalarında yaşayan heç bir xristianın vəziyyəti həmin dövrdə Avropada yaşayan ərəblərin vəziyyəti ilə müqayisə edilə bilməz.

Beləliklə, Pietro della Valle Şah I Abbasla görüşə bilir. Bu görüş zamanı səyyah şahın onunla türk dilində danışdığını qeyd edirdi. Lakin səyyah şahın onu yaxşı başa düşmədiyi üçün tərcüməçi istədiyini yazır. Bunun səbəbini isə belə izah edir: *“çünki mənim danışdığım türk dili Osmanlı türkcəsidir, amma İranda danışılan türk dili bir çox sözləri ilə türk dilindən fərqlənir”* [2, 656]. Bu məlumatlardan da görünür ki, Osmanlı türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi eyni kökdən olsalar da, müəyyən sözlərdə fərqlilik özünü göstərirdi.

Səyyah Qəzvinə olarkən, 1618-ci ilin may ayında osmanlılarla Səfəvilər arasında olan növbəti görüşün şahidi olur. Səyyah yazır ki, Şah I Abbas Osmanlı elçisinin təqdim etdiyi məktubu oxumadan, *“məktubda nə yazıldığını bildiyi üçün dedi ki, bir daha heç bir məktub görmək və eşitmək istəmir. Türklərə aid olan türklərindir, ona aid olan onundur... Sonda o əlavə etdi ki, əgər türklər ağıllı və ədalətli şəkildə sülh bağlamaq istəsələr,*

o, məmnuniyyətlə bunu edər. Amma yox, əgər onlar savaşıb qan tökərək günahsız xalqın qətlini istəyirlərsə, o zaman günah onların boynunda qalacaq. Şah isə müdafiəyə hazırdır” [2, s.716].

Sonrakı günlərdən birində təşkil olunan ziyafətdə şah yenidən Osmanlı elçisi ilə görüşmüşdür. “*O, yəqin ki, yenə sülh məsələləri barədə danışıbmışdır. Axı şah sülh bağlamağı çox istəyirdi*”, - deyə səyyah yazırdı [2, s.720].

Pietro della Vallenin yazdığı sətirlərdən Səfəvi-Osmanlı savaşının ölkə üçün çox böyük hadisə olduğunu başa düşmək olur. Səyyah bildirir ki, şah avqustun 21-i Ərdəbilə gəldi, lakin onun gəlişi münasibəti ilə şəhərin təşkil etdiyi ziyafətdə iştirak etmədi: “*Çox güman ki, müharibənin narahatlığı onu şənlanməyə qoymurdu... Səhəri gün türk düşərgəsindən Burun Qasım (Qasım bəy) gəldi. O, şahın Konstantinopola sülh danışıqları aparmaq üçün göndərdiyi elçisi idi. Amma sultan Əhməd onu qəbul etmək istəməmişdi, mən orada yaşadığım zaman hətta onu... həbs etdirmişdi. 3 il orada qaldıqdan və Sultan Əhmədin ölümündən sonra onun yerinə gələn Sultan Mustafa tərəfindən qəbul edilmiş və ... Xəlil Paşanın yanına göndərilmişdi”* [2, s.786].

Biz yuxarıda Qasım bəyin Sultan Əhməd tərəfindən hansı səbəbdən həbs edilərək zindana atılmasını qeyd etmişik. Səyyahın yazdığından da aydın olur ki, Sultan Əhməd dünyasını dəyişəndən sonra onun yerinə keçən Sultan Mustafa Qasım bəyi həbsdən azad etmiş və sədrəzəm Xəlil Paşanın yanına göndərmişdi. Sultan Mustafanın məqsədi savaşı dayandırmaq və 1612-ci il müqaviləsini qüvvədə saxlamaq idi. Lakin sonrakı hadisələr baş verəcək savaşın qarşısını ala bilmir.

Pietro della Vallenin məktubunu oxuduğumuz zaman Qasım bəylə birlikdə Osmanlı elçisinin yeni sülh təklifləri ilə şahın yanına göndərildiyini görürük. Səyyah qeyd edir ki, “*bu qədər güclü olan türklərin İran şahı ilə sülh bağlamağa səy göstərmələri məni təəccübləndirir; mən düşünürəm ki, mütləq bu iki variantdan biri ola bilər: əgər onlara həqiqətən sülh lazımdırsa, yəqin ki, daxili vəziyyətlə əlaqədardır ki, onlar İranla müharibədən əl çəkməli olublar. Bu ya onların özünün vətəndaş mübarizəsi ilə əlaqəlidir ki, Sultan Əhmədin oğlanları sağ ola-ola Sultan Mustafa imperiyanın başına keçmişdir”* [2, s.787].

Səyyah türklərin əslində sülh istəmədiklərini, ancaq hansısa səbəbdən bu addımı atdıqları qənaətində idi. Lakin sülh təklifi sultan Mustafanın siyasi manevri deyildi. O, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi savaşı dayandırmaq və 1612-ci il müqaviləsini qüvvədə saxlamaq istəyirdi. Lakin sarayda baş verən çevriliş nəticəsində hakimiyyətdən kənarlaşdırılmış və onun yerinə şahzadə Osman hakimiyyətə gətirilmişdi ki, o da yenidən savaş əmrini vermişdi. Həmin vaxt Pietro della Valle İstanbulda şah sarayında olan çev-

rilişdən xəbərsiz idi. İstanbulda baş verən hakimiyyət dəyişikliyinə isə səyyah sonradan öyrənir.

Della Valle avqustun 31-də daha bir türk səfirinin Ərdəbilə daxil olduğunu və Şah I Abbasın axşam onunla görüşdüyünü yazır. Şahın səfirlə təkbətək görüşdüyünü, hətta şahın ən yaxın adamlarının bu görüşdə iştirak etmədiyini qeyd edən səyyah bu səbəbdən onların nə danışdıqlarını bilmir; təkcə şahın hündürdən dediyi sözdən başqa: *“Bağdad və Hələbi türklərin əlindən alandan sonra, ancaq o zaman sülh bağlayacaq”* [2, s.790].

Pietro della Valle səfirin gəlmə məqsədini sonradan öyrənir. O yazır ki, türklər belə şərt irəli sürmüşdülər: *“şah hər il türklərə ya 200, ya da 300 yük ipək verməli idi. Şah türklərdən aldığı torpaqları, yəni Təbrizi, Şirvanla birlikdə Şamaxını, mən hətta düşünürəm ki, Dəmir qapını, Naxçıvanı da, gürcülərdən aldığı torpaqları da qaytarmalı idi. Bundan əlavə türklər Şah Abbasın bir oğlunu girov olaraq da istəyirdilər. Şah torpaq qaytarmaq haqqında heç nə eşitmək istəmirdi və girov məsələsini də təhqir hesab edirdi”* [2, s.791-792].

Səyyahın sonrakı qeydlərindən şahın son qərarını vermək üçün səfirə yenidən görüşdüyünü görürük. Yuxarıda qeyd etdiyimiz tələbləri yenidən irəli sürən səfir nəhayət deyir ki, şahın heç vaxt torpaq verməyəcəyini başa düşür, o zaman heç olmasa oğullarından birini girov versin. Lakin bu zaman şah qılıncını qımından sıyıraraq: *“Mənim oğlum budur, bundan başqa türklərə verəcək bir şeyim yoxdur. Gücünüz yetirsə, bunu əlimdən alın”* demişdir. Səfir isə bu müharibədə çox adamın ölən biləcəyini və müsəlmanlar arasında qan tökülməsinin günahının şahın boynuna olacağını bildirir. Şah I Abbas isə *“Günah məndə deyil, türklərdədir. Mən heç kimi narahat etmədən öz evimdə oturmuşam, mənə narahat edəndən isə özümü müdafiə etməliyəm”* deyir. Sonra o əlavə edir ki, Ərdəbili yandıracaq, onda türklər gəlib görürlər ki, o onlarla müharibə etmək istəmir. Qoy onlar irəliləsinlər, o da geri çəkiləcək və şəhərləri dağıdacaq və onlar içəri daha çox girdikdən sonra o heç birini Türkiyəyə qayıtmağa qoymayacaq [2, s.794-795].

Lakin sentyabrın 11-də Qarçıqay bəydən şaha qələbəni xəbər verən məktubun gəlməsi hadisələrin gedişatını dəyişir. Məktubda izah edilirdi ki, türklər Təbrizə gəldikdən sonra o, əmrə tabe olaraq öz qoşunu ilə Qəzvin yolu istiqamətində geri çəkilməmişdi. Türklər isə Ərdəbilə getməməyi, Təbrizdə qalıb döyüşməyi qərara almışdılar. Qarçıqay bəy məktubda hansı səbəblərə görə şahın döyüşməmək əmrinə əməl etmədiyini izah edirdi... və yazırdı ki, şah onunla istədiyi kimi davrana bilər, yəni ya əfv edə, ya da edam edə bilər. Şah qələbə xəbərinin sevinci ilə ona doğru etdiyini bildirmişdi [2, s.804-808].

Pietro della Valle sentyabrın 16-da türk səfirinin sülh şərtlərini şaha çatdırdığını və şahın şərtləri daxilində, yəni torpaq istəmədən, girov vermə-

dən sülh bağlamağa hazır olduqlarını yazır. Türklər təkcə xərac və ya hədiyyə olaraq ipək istəyirdilər ki, bunun qarşılığını başqa hədiyyələrlə verəcəkdilər. Bununla da onlar gəldikləri kimi geri qayıdacaqlar... Şah I Abbas əgər onlar gəldikləri kimi geri qayıtsalar, onlarla sülh bağlamağa hazır olduğunu bildirmişdi [2, s.812].

Nəhayət, bazar günü axşam sentyabrın 30-da səfirlər şahın icazəsi ilə saziş haqqında razılığa gəldilər. Əgər türklər öz ölkələrinə gəldikləri kimi dönsələr və Səfəvilərin heç bir torpağına toxunmasalar, şah onları sülhlə buraxacaq. İsfahandan isə o öz səfirini ipək və başqa hədiyyələrlə birlikdə göndərəcək ki, o da Konstantinopolda Böyük Türklə sülh bağlasın [2, s.816].

Səyyah yazır ki, “bəziləri deyir ki, sülh artıq bağlanıb və şah 100 yük ipək verməyə razı olub. Digərləri deyir ki, “bu yalandır, şah türkləri aldadaacaq”. Mən isə deyirəm ki, heç kim şahın nə edəcəyini bilməz və heç kim xarici görünüşə inanmamalıdır. Nəticəni görmək üçün gözləmək lazımdır. Bu mənim sülh və ya müharibə haqqında deyə biləcəyim yeganə şeydir [2, s.860].

Bu sözləri ilə səyyah əslində Osmanlı və Səfəvi imperiyaları arasında sülh bağlanılmasından razı qalmadığını hiss etdirir. Lakin bu ifadələrdə həm də onun sülh müqaviləsinin pozulmasına ümid etdiyi də görünür. Səyyah 1619-cu ildə yazdığı məktubunda frankların türklərə qarşı həm sudan, həm də qurudan hücumu hazırlaşması haqqında məlumatının olduğunu deyir. O deyir ki, “*Allaha dua edirəm ki, tək bu xəbər doğru olsun, belə ki, mən İtaliyadan, həmçinin də Konstantinopoldan etibarlı yerlərdən buna işarə edən məktublara almışam*” [14, s.41]. Bu ifadələr səyyahın içində nə qədər böyük türk düşmənçiliyi hissini olduğunu göstəricisidir.

1618-ci ildə Mərənddə bağlanan sülh müqaviləsi əslində Nasuh Paşa müqaviləsinin əsasında bağlanmışdı. Lakin bu müqaviləyə görə Səfəvilər osmanlılara 200 deyil, 100 yük ipək verməli idi. Osmanlı hökuməti 1619-cu ildə müqaviləni təsdiq etmişdi.

Nəticə. Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, Pietro della Vallenin yazılarını oxuduğumuz zaman xristian aləminin əslində müsəlmanlara, xüsusən də türklərə olan əsl münasibətini, yəni kin və nifrətini görürük. Avropalılar həm Osmanlı imperiyasına, həm də Azərbaycana münasibətdə özlərini zahirən dost kimi göstərirdilər. Əslində isə hiyləgər və məkrli planlar vardı - iki qüdrətli türk dövlətini bir-biri ilə müharibəyə təhrik etmək və hər ikisini zəiflədərək yox etmək. Çox təəssüf ki, Avropa dövlətlərinin bu hiyləgər planları nəticəsində Ağqoyunlular, Səfəvilər və Osmanlı türk imperiyaları arasında təqribən 150 illik bir dövr ərzində qardaş qırğınları baş vermiş və tarixdə ilk dəfə bütün türk dünyasının birləşməsi imkanı aradan qalxmışdır.

Tarixi keçmiş nəzər salmaqda məqsədimiz gələcəkdə bu cür tələlərə düşməmək, hər zaman savaşa deyil, sülhə tərəf olmaq, birləşmək və əl-ələ

tutaraq dövlətimizin vətəndaşlarını sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşatmaqdır. Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin bu birliyi, bu qardaşlığı və dostluğu hər iki dövlətin güclənməsi və inkişaf etməsi istiqamətində yeni cığırılar açacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ., Bayramova G. Pietro Della Valle. Türk dilinin qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh. - Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, - 2020, - 1096 s.
2. Pietro della Valle. Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino: descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano, divisi in tre parti cioè: La Truchia, La Persia, e l'India, colla vita dell'autore. Volume 1. Brighton: G. Gancia, - 1843, - 943 s.
3. Necdət Sakaoğlu, Bu mülkün sultanları, - İstanbul: Melisa Matbaacılık, - 2015, - 588 s.
4. Özer Küpeli, Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639). Yayınlanmamış doktora tezi. - İzmir: 2009, - 247 s.
5. Enes Ağar, Öküz Mehmed Paşa'nın Kafkasya Seferi. VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, November 2017/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı/s.1-13, - s. 4
6. Süleymanov N. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736-cı illər). Dərs vəsaiti. - Bakı: İqtisad Universiteti, - 2018, - 214 s.
7. Nəcəfli T. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti (Türkiyə tarixşünaslığında). - Bakı: Turxan NPB, - 2020. - 520 s
8. Kılıç R. Osmanlılar ile Safeviler Arasında Nasuh Paşa (1612) ve Serav (1618) antlaşmaları. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi, - 2003, - s. 2, Niğde, - ss. 124-134.
9. Feridun bey. Münşeatüs-selatin. c. I. Darü't-Tıbbati'l-Amire, - İstanbul: 1858, - 626 s.
10. Hüseyinli Ziver. Safeviler ve Şah İsmail. (Ahmet Taşğın-Ali Yaman-Namiq Musalı. ed). Safevi döneminde türk dilinin rolü. - İstanbul: Önsöz Yayıncılık, - 2014. - ss.269-282.
11. Mehtizade S. Safeviler'de şiir ve devlet dili olarak Azerbaycan türkçesi (Avrupalı gezginlerin bilgileri temelinde). Çankırı Karatekin Üniversitesi, I Uluslararası Türkiyat Kongresi. 8-10 Haziran 2022, Bidiri tam metin kitabı. Çankırı Kasım 2022, - ss. 1016-1031
12. Подробное описание путешествия Гольштинского Посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем посольства Адамом Олеарием / Перевел с немецкого языка П.Барсов. Изд. Императорского Общества истории и древностей России при Московском Университете. - Москва: Университетская типография, - 1870, - 1070 s.
13. Карпов С. История средних веков, Т. II. - Москва: Московский университет, - 2000, - 432 s.
14. Pietro della Valle. Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino: descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano, divisi in tre parti cioè: La Truchia, La Persia, e l'India, colla vita dell'autore. Volume 2. — Brighton: G. Gancia, - 1843. - 967 s.

СЕФАВИДО-ОСМАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В “ПИСЬМАХ” ПЬЕТРО ДЕЛЛА ВАЛЛЕ

Саяд Ч.МЕХТИ-ЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В середине XV века в Европа переживала трудные времена. Это было связано с быстрым продвижением султана Мехмеда Завоевателя на Запад после завоевания им Константинополя в 1453 году. Европейские государства срочно начали принимать серьезные меры против турецкой угрозы и создавать антитурецкий блок. В рамках этой политики проводилась комплексная политика по привлечению Сефевидов в этот блок. Цель была следующей: втянуть Сефевидов в войну против Османской империи, заставить два могущественных турецких государства воевать друг с другом, ослабить и уничтожить их обоих. В результате, европейские дипломаты направлялись в Турцию и к Сефевидам один за другим. Путешественник Пьетро делла Валле хотя и не был официальным послом, но его цель ничем не отличалась от целей дипломатов. Он хотел воевать против турок, присоединившись к армии Кызылбашей. Пьетро делла Валле был свидетелем сефевидско-османских войн и писал своему другу Марио Скипано обо всем что видел. В данной статье мы проанализируем отношения Сефевидов и Османской империи на основе писем путешественника, а также подвергнем критике и анализу некоторые его наблюдения. Анализируя прошлое, наша цель — избежать подобных ошибок в будущем, объединиться и всегда выступать за мир, а не за войну, чтобы граждане наших стран могли жить в мире и спокойствии.

Ключевые слова: Валле, Шах Аббас, «Письма», Сефевиды, Османская империя

SAFAVID-OTTOMAN RELATIONS IN THE “LETTERS” OF PIETRO DELLA VALLE

Sayad Ch.MENTI-ZADE

SUMMARY

In the middle of the 15th century, Europe was in a state of great panic. This was due to Mehmed the Conqueror's rapid advance towards the West in a short time as a result of his conquest of Constantinople in 1453. The European states immediately began to take major actions against the “Turkish threat” and to form an anti-Turkish bloc. A comprehensive policy was followed to attract Safavid state to this bloc. The aim was to bring Safavid empire into the war against the Ottoman Empire, to make the two powerful Turkish states fight each other, to weaken and destroy both of them. As a result, the European diplomats were sent to Turkey and Safavid empire one after the other. The traveler Pietro della Valle, whom we wrote about in our article, was not an official ambassador, but his aim was no different from the aims of diplomats. The Traveler wanted to fight against the Turks by joining the Qizilbash arm. Pietro della Valle witnessed the Safavid-Ottoman wars, analyzed what he saw in his own opinion and wrote to his friend Mario Skipano. In this article, we will examine the Safavid-Ottoman relations based on the traveler's letters and criticize and analyze the information he wrote. Our aim in studying the historical past is to avoid repeating such mistakes in the future, to always support peace over war, to unite, and to ensure that the citizens of our countries live in harmony and tranquility.

Keywords: Valle, Shah Abbas, "Letters", Safavids, Ottoman Empire

UOT 94'19/...

**1991-2024-cü İLLƏRDƏ RUSİYA FEDERASIYASI İLƏ ÇİN XALQ
RESPUBLİKASININ TİCARƏT VƏ ENERJİ SAHƏLƏRİNDƏ
ƏLAQƏLƏRİ****Aynurə M.MƏMMƏDOVA***, **Nərmin Ş.ƏHMƏDLİ†**

Məqalədə Rusiya Federasiyası ilə Çin Xalq Respublikası arasındakı iqtisadi və enerji sahələrindəki əlaqələri müxtəlif sferalarda araşdırılmışdır. XX əsrin 90-cı illərindən son zamanlara qədər tarixi proseslərin gedişi ilə əlaqədar olaraq Rusiyanın Çin Xalq Respublikası ilə iqtisadi və enerji sahəsində olan əlaqələrində bir çox hadisələr baş vermişdir. Buna görə, məqalənin məqsədi bu qarşılıqlı əlaqənin bir hissəsi olan ticarət və enerji sahələrində son 30 il müddətində baş vermiş proseslərin, artım və azalmaların, həmçinin dünyada gedən siyasi proseslərin bu dəyişikliklərə təsirini araşdırmaqdır. Həmçinin mövzu ilə bağlı son dövrlərə aid geniş ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası, ticarət əlaqələri, Qazprom

Giriş. Rusiya və Çinin qarşılıqlı əlaqələri dərin tarixə malikdir. SSRİ dağıldığı zaman qarşılıqlı münasibətlərdə gərginlik mövcud olsa da, sonralar bu aradan qaldırılmış və qarşılıqlı əlaqələrdə inkişaf baş vermişdir. Qarşılıqlı əlaqələrdə ticarət və enerji sektorları böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Rusiyanın ticarətində Çin mühüm yer tutur. Həmçinin Rusiyada mövcud olan neft və qaz kimi təbii sərvətlərə Çinin tələbatı böyükdür. Rusiya-Ukrayna müharibəsi başladıqdan sonra Çin və Rusiyanın iqtisadi sahədə əlaqələri xeyli artmışdır. Bunun əsas səbəbi Qərbin sanksiyalarıdır ki, bu da Rusiyanı Çin Xalq Respublikası (ÇXR) ilə yaxınlaşdırır. Buna görə hər iki dövlətin enerji və ticarət sektorundakı əlaqələrini araşdırmaq vacibdir. Məqalənin əsas məqsədi bu mövzunu əhatə edir.

1990-cı illərdə Rusiya Federasiyası və ÇXR arasında ticarət əlaqələri. Rusiya 1990-cı illərin əvvəllərində iqtisadi cəhətdən Çindən üstün

* Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru;

aynur_mammedova@bk.ru; ORCID ID: 0000-0002-5835-4798

† Bakı Dövlət Universitetinin magistrı; ehmedlinermin1@gmail.com; ORCID ID: 0009-0003-1541-7386

idi. 1989-cu ildə SSRİ hələ də ABŞ və Yaponiyadan sonra dünyanın 3-cü ən böyük iqtisadiyyatına malik ölkə idi. Çindən daha çox məhsul istehsal edirdi. Təxminən 10 il sonra, yəni 90-cı illərin sonlarında Rusiya Ümumi Daxili Məhsula görə 16-cı yerə enmişdir. Çin isə Den Syaopin islahatlarının başlanğıcından bəri özünün fenomenal artım tempinə görə keçmiş mentorunu bir neçə dəfə üstələyə bilmişdir. ÜDM baxımından Sovet İttifaqı Çindən təxminən 1/7 üstünlük təşkil etmişdir. 90-cı illərin sonunda bu baxımdan Çin Rusiyada mövcud olan səviyyənin 60%-ni təşkil etmişdir. Hətta Çinin bəzi sahilyanı əyalətləri Rusiyanın ÜDM-ni üstələmişdir. Bir sıra ekspertlərin fikrincə, 90-cı illərin sonlarında artıq “geri qalmış Çin üzərində Rusiyanın texnoloji liderliyi də tarixə çevrildi” [1, s.4]. Yəni yuxarıda qeyd olunanlardan da aydın olur ki, Sovet dövründə və 90-cı illərin əvvəlində Rusiya ÇXR-dən iqtisadi cəhətdən üstün idi. Lakin XX əsrin sonundan başlayaraq ÇXR-nin iqtisadiyyatı güclənməyə başlamışdır ki, bu da onun Rusiyadan iqtisadi asılılığını azaltmışdır.

Rusiya və Çin arasında ticarət əlaqəsi 90-cı illərdə mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, 1992 və 1993-cü illərdə Çin mallarına Rusiyanın tələbi “partlayıcı effektdə” malik idi. Qarşılıqlı ticarət 1993-cü ildə 7,7 milyarda çatmışdır [2, s.66]. Həmçinin 1992-ci ildə verilən məlumatlarda göstərilirdi ki, Rusiyanın ixracında Çin 3-cü yeri tutmuşdur. İki dövlətin 1990-cı illərdəki ticarət əlaqələrini müəyyənləşdirmək üçün Rusiya və Çin arasında mövcud olan ixrac və idxal göstəricilərinə nəzər yetirmək vacibdir. Belə ki, Çin mənbələrinin məlumatlarına görə, Çindən Rusiyaya olan ixrac 1991-ci ildə 1823 milyon dollar, 1992-ci ildə 2337 milyon dollar, 1993-cü ildə 2692 milyon dollar dəyərində olmuşdur. Rusiyadan Çinə olan ixrac isə 1991-ci ildə 2087 milyon dollar, 1992-ci ildə 3512 milyon dollar və 1993-cü ildə 4986 milyon dollar dəyərində idi (yuxarıda qeyd edildiyi kimi bu göstəricilər Çinin statistikalarına əsaslandırılmışdır. Rusiyaya aid statistik göstəricilərdə isə müəyyən dəyişikliklərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: 1993-cü ildə Rusiyadan Çinə olan ixracın dəyəri Rusiya mənbələrinə əsasən, 3068 milyon dollar idisə, Çin statistikalarında bu rəqəm əvvəlcədən də qeyd edildiyi kimi 4986 milyon dollar idi). Rusiyaya aid statistik göstəricilərdə 1995-ci ildə Rusiyadan Çinə ixracın dəyəri 3377 milyon dollar, Çindən Rusiyaya olan ixrac isə 865 milyon dollar olmuşdur. 1997-ci ildə Rusiyadan Çinə ixracın ümumi dəyəri 3982 milyon dollar, Çindən Rusiyaya olan ixracın dəyəri 1261 milyon dollar idi. İki dövlətin qarşılıqlı ticarət əlaqələrində kənd təsərrüfatı, ərzaq məhsulları, mexanizmlər və digər ləvazimatlar mühüm yer tutur. 1995-ci ildə Çindən Rusiyaya kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracı 25%, mexanizmlər və ləvazimatlar isə 5% idi. Həmin ildə Rusiyanın Çinə olan ixracında kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının yeri 2%, mexanizmlər isə təxminən 12% idi [3, s.26-27].

İki ölkə arasında 1990-cı illərdə hərbi sahədə ticarət əlaqələri çox mühüm yer tutmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində Çin sadə hərbi qüvvələrə malik idi. 1992-ci ildən sonra Rusiya Çinə hərbi gücünü artırmaq üçün kömək etmişdir. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərində hər il 1 milyard dollar dəyərində silah Rusiyadan Çinə satılırdı. Rusiyanın hərbi məhsul istehsal edən müəssisələri məhsullarının əksəriyyətini Çinə satırdılar. Hətta 1999-cu ildə Xalq Azadlıq Ordusu Rusiyanın düzəltdiyi döyüş təyyarələrini Rusiyanın özünün hava qüvvələrinin aldığından daha çox almışdır [1, s.3]. Bu məlumatdan aydın olur ki, Çinin 90-cı illərdə silah çatışmazlığı olmuşdur. Beləliklə, Rusiyanın silah ixracında Çinin yeri üstünlük təşkil etmişdir.

XX əsrin sonlarında iki ölkə arasında ticarət inkişaf etsə də, müəyyən problemlər də mövcud idi. Belə ki, bu illərdə Rusiya və Çinin iqtisadi əlaqələri Rusiyanın qeyri-sabit vəziyyəti ilə yüklənmişdir. Həmçinin Çinin iqtisadiyyatında da müəyyən problemlər mövcud idi. Asiya böhranı da iki ölkənin əməkdaşlığında problemləri artırmışdır [4, s.42]. İki ölkənin ticarət əlaqələrində problemlərdən biri isə Rusiya bazarlarında saxta və aşağı keyfiyyətli Çin mallarının olması idi. Bu isə rus xalqının Çindən gətirilən mallara olan inamını öldürürdü [2, s.67]. Bu kimi çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün iki dövlət arasında razılaşmalar imzalanmışdır. Məsələn, 1997-ci ildə iki ölkə arasında ticarət, neft və qaz sektorlarında ittifaqın qurulması barədə razılıq əldə edilmişdir [5, s.81]. Həmçinin 1996-cı ilə qədər Çinin Heilongjiang əyaləti və Rusiya arasında ticarət əməkdaşlığının mənfi tendensiyası aradan qaldırılmışdır. Hər iki tərəf qarşılıqlı ticarətin təşviqi strategiyasını birgə seçmiş və əmtəə dövriyyəsi strukturunu rasionallaşdırmışdır. 1996-cı ildə Rusiya ilə Çin arasında ticarətin dəyəri 6,8 milyard dollar təşkil etmişdir və bunun 12%-i Heilongjiang əyalətinin payına düşürdü [2, s.67].

2000-2023-cü illərdə Rusiya Federasiyası və ÇXR-in ticarət əlaqələri. Rusiya və Çin arasında iqtisadi əlaqələr hər iki ölkənin coğrafi və iqtisadi potensialı ilə müəyyən olunur. Rusiya və Çinin iqtisadiyyatında 2000-ci illərin ilk 10 illiyində dəyişiklik baş vermişdir. Bunun öyrənilməsi iki ölkənin qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafını başa düşmək üçün vacibdir. Belə ki, XXI əsrin ilk 10 illiyində Rusiya iqtisadiyyatı inkişaf etmişdir. Sürətli iqtisadi artım və rubl gücləndiyi üçün Rusiyanın nominal ÜDM-i 2005-ci ildən 2010-cu ilə qədər təxminən 2 dəfə artmışdır və 1500 milyard dollara çatmışdır. Rusiya öz iqtisadiyyatına görə, dünyada 11-ci yerdə idi. Çinin nominal ÜDM-i 2010-cu ildə 5900 milyard dollar idi. Rusiya və Çinin ÜDM-ni bilmək vacibdir, çünki marketlərin inkişafının ölçüsünü, strateji biznes və investisiya qərarları şirkətlər məhz ÜDM ilə müəyyən edirlər. Bu da Çin və Rusiya münasibətlərində mühüm yer tutur. 2000-ci illərdə hər iki dövlətin dünya hasilatındakı payına nəzər salsaq, görərik ki, Rusiyanın payı 3%, Çinin payı 14% idi [4, s.39].

2000-ci illərin əvvəllərində Çin və Rusiya arasında əlaqələr genişlənməmiş və bu da iqtisadi sferaya təsir göstərmişdir. Rusiya Prezidenti V.Putin 2000-ci ilin iyul ayında Çinə səfər etmişdir. Putin 36 saat Pekində qalmışdır. Bu onun Prezident olduğdan sonra ilk rəsmi səfəri idi. Səfər zamanı iki dövlət birgə bəyanatla çıxış etmiş və 5 əməkdaşlıq razılaşması imzalanmışdır. 2001-ci ilin iyul ayında isə Moskvada “Çin-Rusiya mehriban qonşuluq, dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi” imzalanmışdır. Müqavilədə iki ölkə iqtisadi sahədə əlaqələrini gücləndirəcəklərini bəyan etmişdilər. İki ölkənin qarşılıqlı ticarətində irəliləyiş var idi. Məsələn: 2002-ci ildə qarşılıqlı ticarətin dəyəri 12 milyard dollara çatmışdır. 2001-ci ildə isə bu göstərici 10,7 milyard dollar idi [6, s.122]. Həmçinin 2002-ci ildən 2008-ci ilə qədər iki ölkə arasında ticarət 37% artmışdır. Qarşılıqlı ticarət 2008-ci ildə artaraq 55,9 milyard dollar dəyərində olmuşdur [7, s.17].

Cədvəl 1

**Rusiya və Çin arasında ticarət əlaqələri
(2003-2010-cu illər, milyon dollar)**

İllər	Rusiyadan Çinə ixrac	Çindən Rusiyaya ixrac
2003	8,161	3,270
2004	10,020	4,733
2005	13,049	7,239
2006	15,734	12,888
2007	15,893	24,412
2008	21,049	34,721
2009	16,093	22,885
2010	19,783	39,059

Mənbə: N.Uunnikrishnan. Trends in Russia-China relations. New Delhi, 2015. s.23

Moskva Universitetinin professoru Vilya Gelbras inanırdı ki, Çinin uğurlu iqtisadi inkişafı yeni gücün Uzaq Şərqdə yaranmasına şərait yaradır. Çin və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri arasındakı iqtisadi ittifaq buna səbəb olan amillərdəndir. Onun fikrincə, Rusiyanın bugünkü və gələcəkdəki siyasətinin qarantı Çindir [9, s.7]. Prezident V.Putin 2006-cı ildə elan etmişdir ki, Çinlə qarşılıqlı ticarət 2010-cu ilə qədər 60 milyard dollara çatdırılmalıdır. Digər əsas məqsəd bu ticarəti 2010-2015-ci illər arasında 100 milyard dollara çatdırmaq idi. Lakin bu rəqəmə 2018-ci ildə nail olunmuşdur [10]. Çin 2010-cu ildə Rusiyanın 5-ci ən böyük məhsul ixrac etdiyi ölkə idi. Həmçinin Çindən Rusiyaya məhsulların ixracında da artım var idi. XXI əsrin ilk illərində Çindən Rusiyaya ixrac 3% idisə, 2010-cu ildə 17%-ə çatmışdır [4, s.43]. Çindən Rusiyaya 2011-ci ildə ixrac edilən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları 9% idi. Həmin ildə Rusiyaya Çindən ixrac edilən mexanizmlər isə 14% olmuşdur. Rusiya və Çin arasında əmtəə ticarəti 2014-2015-ci illərdə əv-

vəlki illərlə müqayisədə daha zəif idi. İki ölkə arasında 2012-2013-cü illərdə ümumi ticarətin dəyəri 100 milyard dollar olmuşdur. Lakin 2015-ci ildə bu 70 milyarda düşmüşdür [11, s.10].

V.Putin 2012-ci ildə yenidən Prezident seçildikdən sonra Vaşinqtonda keçirilən G-8 sammitinə getməkdən imtina etmiş və ÇXR-ə ilk səfərini yenə etmişdir. Bu Rusiyanın Çinə böyük önəm verdiyini göstərmişdir. Həmçinin Kırım 2014-cü ildə ilhaq etdikdən sonra Rusiyada “şərqə dönün” şüarı geniş yayılmışdır. Belə bir şəraitdə Çinin Rusiya üçün önəmi artmışdır [12, s.21]. Rus mallarının Çinə idxalı 2015-ci ildə 19% olmuşdur. Ümumiyyətlə, həmin ildə Çinin idxal və ixracında Rusiyanın yeri 2% olmuşdur [11, s.10]. İki ölkənin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini araşdırdıqda aydın olur ki, 2015-ci ildə Çindən Rusiyaya olan ixracın dəyəri 35 milyard dollar, Çinə Rusiyadan edilən ixrac isə 29 milyard dollar olmuşdur. Çindən Rusiyaya olan ixrac 2017-ci ildə 58 milyard dollar, Rusiyadan ixrac isə 40 milyard dollar dəyərinə olmuşdur [7, s.27]. 2016-cı ildə Rusiyanın Çinə olan ixracının 30%-i ərzaq məhsulları olmuşdur. Bu da Çində ərzaq məhsullarına artan tələbatı göstərirdi. Çinlilər ilk olaraq balıq və ət məhsulları alırdılar. Rusiyanın 2016-cı ildə süd məhsulları Çində 1-ci yerdə idi. Süd məhsulları ilə yanaşı 2015-2016-cı illərdə Rusiyadan Çinə şokolad, günəbaxan yağı, pivə və bal ixrac edilmişdir [5, s.80]. Rusiya və Çinin “Rusiya-Çin iqtisadi əməkdaşlığının əsas elementlərini 2030-cu ilədək yüksəltmək” adlı razılaşmanın imzalanması iqtisadi sahədə mühüm rol oynamışdır. Bu razılaşma Rusiya-Çin iqtisadi əlaqələrinin 8 aspektini əhatə etmişdir. Bura ticarət, kənd təsərrüfatı, enerji, maliyyə tərəfdaşlığı və s. aid idi [7, s.24].

Ticarəti prosesləri qeyd edərkən valyuta məsələsini də vurğulamaq lazımdır. Rusiya və Çin 2010-cu ildə qarşılıqlı ticarətdə öz valyutalarından istifadə etməyə başlamışlar. Həmçinin 2021-ci ildə Çinin Rusiyaya olan ixracının 25%-ni yuan vasitəsi ilə ödənilmişdir. Bu isə 2013-cü illə müqayisədə 2% çox idi. 2014-cü ildə İki dövlət “150 milyard yuan mübadiləsi” müqaviləsini imzalamışdır [13, s.9]. Burdan aydın olur ki, hər iki dövlət ticarət əlaqələrində Qərbin pul vahidindən istifadə olunma səviyyəsini azaltmağa çalışır.

Çin Kommunist Partiyasının baş katibi Si Tsinpin 2019-cu ilin iyun ayında qeyd etmişdir ki, son 6 ildə Putinlə 30 dəfə görüşmüşdür. Həmçinin o, çıxışında Rusiyanı ən çox səyahət etdiyi ölkə hesab etmiş və Putini ən yaxşı dostu və həmkarı adlandırmışdır. Demək olar ki, Rusiya-Çin əlaqələri son 30 ildə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Soyuq müharibədən sonra Qərbin prinsiplərinə meydan oxumaq məqsədi ilə birlikdə mübarizə aparmışlar. Rusiyanın Qərblə olan əlaqələri Ukrayna probleminə görə pisləşmişdir. Bu sınıma Tramp hökuməti dövründə artmışdır. Bu hökumət Rusiya və Çini “rəqib güclər” kimi elan etmişdir. Pandemiya dövründə V.Putin Çinə dəstək olmuşdur. Putin 2020-ci ildə olan çıxışında qeyd etmişdir ki, Çin tə-

rəfindən koronavirus pandemiyası ilə bağlı ardıcıl və effektiv tədbirlər görülmüşdür [14, s.1]. Məlumdur ki, koronavirus pandemiyası başladıqdan sonra dünyada bir sıra problemlər yaranmışdır. Çin də müəyyən təziqlərə məruz qalmışdır. Lakin bu şəraitdə Rusiya və Çin bir-birinə dəstək olmuşlar.

Ölkələrin tərəfdaşlığı özünü iqtisadi məsələlərdə də göstərmişdir. Rusiya Çinin iqtisadi nüfuzunu Qərbdən olan asılılığın öhdəsindən gəlmək üçün imkan kimi görürdü. Putin çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, “*Çinin yüksəlişi biznes əməkdaşlığı üçün böyük potensial daşıyır və Çinin yüksəlişi yelkənimizdə Çin küləyini daşımaq şansıdır*” [14, s.3].

2019-cu ildə Rusiyanın ümumi ixracı 422,78 milyard dollar dəyərində idi ki, onun 56,79 milyard dolları Çinə olan ixracdan əldə edilmişdir. Həmin ildə Çinin ümumi ixracı 590,61 milyard dollar dəyərində idi ki, bunun da 2,1%-i, yəni 54,19 milyard dollarını Rusiyaya olan ixracdan əldə edilmişdir. Çin Rusiyanın ən böyük tərəfdaşdır. Lakin 2020-ci ildə Rusiya Çinin tərəfdaşları içərisində 14-cü yerdə idi. Həmin ildə Çindən Rusiyaya olan ixracın 45,6%-ni mexanizmlər, nəqliyyat vasitələri təşkil etmişdir [15, s.4].

Çində ticarətin inkişafı onun ÜDM-na da təsir göstərmişdir. Belə ki, 1990-cı illərdə Çinin ÜDM-i Rusiyadan aşağı olduğu halda XXI əsrdə əksinə idi. 2021-ci ildə Çinin ÜDM-i Rusiya ilə müqayisədə 10 dəfə çox idi. Dünya Bankının verdiyi məlumatda Rusiyanın nominal ÜDM-i 2021-ci ildə 1778,8 milyard, Çinin 17734,1 milyard dollar idi [15, s.4].

Rusiyanın Çinlə ticarəti 2021-ci il ilə müqayisədə 2022-ci ildə artmışdır. Belə ki, Çin gömrüyünün verdiyi məlumatda qeyd edilir ki, 2022-ci ildə iki ölkə arasında ümumi ticarətin dəyəri 190 milyard dollardan çox olmuşdur. Bu isə 2021-ci ildəki ümumi ticarətin dəyərindən 29,3% çox idi. Rusiyanın ixracatı 2022-ci ildə 114 milyard dollar idi və 2021-ci il ilə müqayisədə 43,4% artmışdır. Çinin Rusiyaya ixracatı (76 milyard dollar) isə 12,8% artmışdır [16, s.3].

Ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə əsas səbəb isə Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlaması idi. Si və Putin 2022-ci il fevralın 4-də Çində birgə bəyanat vermişdirlər ki, onların əlaqələri sərhədsiz dostluq kimidir. Həmin ilin fevral ayının 24-də Rusiya-Ukrayna müharibəsi başladığı zaman, dünya dövlətlərinin bir çoxu, əsasən, ABŞ və Avropa dövlətləri tələb edirdi ki, Çin Rusiyaya dəstək verməkdən əl çəkməlidir. Həmçinin Rusiyaya qarşı aparılan sanksiyalar Çinə də təsir göstərmişdir [16, s.3] Lakin yuxarıda qeyd ediləni kimi iki ölkənin iqtisadi əlaqələri genişlənməmişdir. Rusiyanın Çinə ərzaq ixracının ümumi dəyəri 2020-ci ildə 3,486 milyard dollar idi və 2022-ci ildə bu göstərici artaraq 5,434 milyard dollar olmuşdur. Çin dünyanın şumluq ərazilərinin 10%-ə malikdir ki, bu da yerli əhalinin ərzağa olan tələbatını ödəmir. Belə ki, 2023-cü ilin yanvar ayında verilən məlumatda bildirilirdi ki, 2000-2020-ci illər arasında Çinin istehsal etdiyi ərzaqla ölkəni təmin et-

məsi 93,6%-dən 65,8%-ə düşmüşdür. Bu da Çinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını artırmışdır. Xarici əlaqələr üzrə Avropa Şurasının məlumatına görə, kənd təsərrüfatı Rusiyanın Uzaq Şərq hissəsində daha çox inkişaf etmişdir. Expertlərin fikrincə, bunun əsas səbəbi Çinin tələbatıdır [15, s.6] Ümumiyyətlə, 2022-ci ildə qarşılıqlı ticarətin ümumi dəyəri 190 milyard dollar idi. Sanksiyalardan sonra Rusiya-Çin iqtisadi əlaqələri daha da genişlənmişdir. Məsələn, 2023-cü ilin yanvarından may ayına kimi iki ölkənin qarşılıqlı ümumi ticarəti 93,8 milyard dollar olmuşdur ki, 2022-ci ildəki eyni dövr ilə müqayisədə artım 40,7% olmuşdur [16, s.4].

Hərbi sahədə ticarət 2000-ci illərin ilk 5 ilində çox mühüm yer tutmuşdur [17, s.80]. Rusiyadan Çinə olan silah ixracı 2000-ci ildə 2,5 milyard dollar, 2006-cı ildə 3 milyard dollar dəyərində idi. Lakin 2009-cu ildə bu 1 milyard dollar, 2012-ci ildə isə təxminən 0,6 milyard dollar təşkil etmişdir [7, s.28]. Rusiyanın Çinə silah satışını azaltmasının əsas səbəbi o idi ki, Çin özü də yeni hərbi texnologiyalar istehsal edirdi və Rusiya narahat idi ki, Çin onun hazırladığı texnologiyaları təqlid edir. Məsələn, Çin Rusiyanın Su-279K flankeri əsasında J-11K-nı hazırlamışdır [12, s.30]. Çin isə belə şəraitdə silahları başqa ölkələrdən almağa başlamışdır. Belə ki, Obama administrasiyası dövründə “pivot to Asia” (“Asiyaya çevrilmək”) şüarı geniş yayılmışdır və Çinə daha çox silah satmağa başlamışdır. Lakin 2014-cü ildən sonra vəziyyət dəyişdi [18, s. 4]. Qərbin sanksiyaları Rusiyanı Çinə daha çox silah satmağa məcbur etmişdir. Beləliklə, Rusiya ən yeni silahları Çinə ixrac etməyə başlamışdır. Həmçinin S-400, S-35 və başqa silahlar üçün Çinə 3 milyard dəyərində müqavilə imzalanmışdır. 2018-2022-ci illərdə Çinə idxal edilən hərbi məhsulların 83%-i Rusiyadan əldə edilmişdir [7, s. 29]. Ümumiyyətlə, hərbi məhsulların Çinə ixrac səviyyəsində artıb-azalmalar baş vermişdir. Lakin yuxarıda yazılanlardan da aydın olur ki, Rusiya və Çin arasında hərbi məhsulların alınıb-satılması hər zaman mövcud olmuşdur.

Rusiya və ÇXR-in enerji sahəsində əlaqələri. Rusiya və Çinin enerji sahəsində əlaqələri 1993-cü ildə başlamışdır. Rusiya 2000-ci illərdən başlayaraq Çinin ilk 5 neft dəstəkçisindən biri olmuşdur [12, s.9]. Rusiyanın neft və xammal məhsullarının Çinə daşınması 1990-cı illərin ortaları ilə müqayisədə 2000-ci illərin əvvəllərində 3 dəfə artaraq 10%-dən 30%-ə yüksəlmişdir. Çinin statistik məlumatlarına görə, 1997-2001-ci illər arasında Rusiyadan Çinə xam neft ixrac edilməmişdir. Digər tərəfdən bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ildə dünyada mövcud olan neft ixracının 35%-i Rusiyaya aid idi. Buna baxmayaraq, Çinə Rusiya tərəfindən neft daşınması 2001-ci ildən başlamışdır. Yukos şirkəti nefti Çinə daşıyırdı və gözlənilirdi ki, 2007-ci ilə qədər hər il 300,000 barrel neft Çinə daşınmalıdır. Ümumiyyətlə, təmizlənmiş məhsulların Rusiyadan Çinə ixracı 1997-ci ildə 416 milyon dollar, 1998-ci ildə 110 milyon dollar, 2002-ci ildə neft ixracı 577 mil-

yon dollar dəyərində olmuşdur. 2002-ci ildə Rusiyadan Çinə təmizlənmiş məhsulların ixracı 652 milyon dollar dəyərində olmuşdur. 2003-cü ildə isə xam neft ixracı 1102 milyon dollar, təmizlənmiş məhsullar 946 milyon dollar dəyərində idi [3, s.13-14, s.30].

Çinin neft şirkəti CNPC və Rusiyanın dövlət boru xətti monopoliyası Transneft 2008-ci ildə razılığa gəldilər ki, Rusiyadan Çinə neft boru xətti çəksinlər. Bunun üçün Çin İnkişaf Bankı 25 milyard dollar borcu Transneftə verməyə söz vermişdir. Bu borunun çəkilməsi 2011-ci ildə tamamlanmışdır. Neft və digər xammalların Rusiyadan Çinə ixracı 2000-ci illərin ilk 5 ilində 60% və 2010-cu ildə 70% olmuşdur [4, s.45]. 2011-ci ildə 21 milyon ton, 2012-ci ildə 22,5 milyon ton, 2013-cü ildə 23 milyon ton neft Rusiyadan Çinə ixrac edilmişdir. 2014-2015-ci illərdə Rusiyadan Çinə neft ixracı 40 milyon ton olmuşdur [11, s.11]. Göründüyü kimi bu illərdə neftin Rusiyadan Çinə ixracında artım olmuşdur.

Neftin daşınma qiyməti ilə bağlı Çin tərəfindən narazılıqlar da var idi. Belə ki, 2011-ci ildə verilən məlumata görə, Çin xam neftin hər barrelinə 13 dollar ödəyirdi. Çin Rusiyanın bu qiymətdə 2,5 dollar endirim etməsini istəmişdir. Lakin Rusiya neftin qiymətini qaldırmağı düşünürdü. Bu mübahisə 2012-ci ilin aprelində həll edilmişdir. Beləliklə, Rosneft neftin hər barreli üçün 1,5 dollar endirim etməyə razılaşmışdır [8, s.35].

İki dövlət arasında təbii qazın ixracı ilə bağlı danışıqlar 2000-ci illərdə davam etmişdir. Nəhayət ki, 2014-cü ilin yazında Qazprom və CNPC təbii qazla Çini təchiz etmək ilə bağlı ilk saziş imzalanmışdır. Bu saziş şərq marşrutu adlandırılmışdır. Sonralar qaz təchizi ilə bağlı yeni razılışma imzalandılar ki, buna da qərb marşrutu deyilmişdir. Qazprom və CNPC-nin 2015-ci ildə əldə etdiyi razılışmaya görə, yeni qaz layihəsi hazırlanmışdır. Belə ki, illik 30 milyard kub metr qazın Rusiyadan Çinə daşınması üçün Novatek tərəfindən idarə edilən Yamal LNG layihəsi hazırlanmışdır [11, s.25].

Enerji sahəsində mühüm hadisələrdən biri isə 2019-cu ildə “Sibirin Gücü” boru xəttinin açılması olmuşdur. Qazpromun məlumatına görə, 30 il ərzində 400 milyard dollar dəyərində qazın daşınması nəzərdə tutulmuşdur. Boru xətti vasitəsi ilə 2020-ci illərin ortalarına qədər hər il üçün 38 milyard kub metr qaz daşınması planlaşdırılmışdır. Lakin Qazprom ümid edir ki, 2032-ci ilə qədər bu rəqəm 44 milyard kub metrə çatacaqdır [19, s.20].

2019-cu ildə Rusiyanın mineral yanacağı, neft məhsullarının Çinə ixracı 73%, 2022-ci ildə isə bu 74% olmuşdur [15, s.4]. Rusiyanın Çinə xam neft ixracı 2021-ci ildə 16%, təbii qazın ixracı isə 8% olmuşdur. Kömürün ixracı isə həmin ildə 27% olmuşdur [20, s.1]. Enerji sahəsində mühüm hadisələrdən biri 2022-ci ilin fevralın 4-də iki ölkənin imzaladığı bəyanatda əlavə olaraq bir məsələ də qeyd edilmişdir. Belə ki, Rusiya tərəfindən 10 milyard kub metr təbii qazın Çinə 25 il müddətinə daşınması ilə bağlı ra-

zılaşma əldə edilmişdir. Qazla bağlı növbəti layihə isə 2022-ci ilin fevralın 28-də qəbul edilmişdir. Bu “Soyuz Vostok” qaz boru xəttinin çəkilməsini özündə əks etdirmişdir. Bu “Sibir 2” boru xəttinin davamı idi. Nəzərdə tutulmuşdur ki, bu yolla Monqolustan boyunca ildə 50 milyard kub metr qaz Çinə daşsın. Bəzi müşahidəçilər təəccüblənmişdirlər ki, 2023-cü ildə Si Moskvaya səfəri zamanı “Sibir 2” boru xətti üzərində yekun razılışma imzalamamışdır. Ekspertlərin fikrincə, bu məsələ ilə müzakirələrin uzadılmasının səbəbi qazın çatdırılmasının gələcək qiyməti ilə bağlı olmuşdur [15, s.5].

Ümumiyyətlə, Rusiya-Ukrayna müharibəsinin başlamasından sonra Rusiyanın Çinə neft və qaz ixracı artmışdır. Belə ki, bu göstərici üzrə Rusiyadan Çinə ixrac 2020-ci ildə 33,224 milyard dollar dəyərində idisə, 2022-ci ildə 85,378 milyard dollar idi [15, s.5].

Nəticə. Rusiya Federasiyası və Çin Xalq Respublikasının qarşılıqlı əlaqələrində ticarət və enerji məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Bu əlaqələrin araşdırılması zamanı məlum olmuşdur ki, 1990-cı illər və XXI əsrdə hər iki sahədə əlaqələr zəif olmuşdur. SSRİ dağılıdıqdan sonra Rusiya və Çin aralarındakı narazılıqları həll etmişdilər. Ticarət sahəsində irəliləmiş 1990-cı illərdən başlasa da, enerji sahəsində əhəmiyyətli əlaqələr XXI əsrdən başlamışdır. Həm ticarət, həm də enerji sahəsindəki əlaqələrdə bərabərsizlik müşahidə olunur. Belə ki, Rusiyanın iqtisadiyyatında Çinin rolu böyükdür, lakin Çin iqtisadiyyatında Rusiyanın yeri o qədər də böyük deyildir. Əlaqələr 2022-ci ildə başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra daha da artmışdır. Həmçinin Qərbin sanksiyaları da Rusiyanı Çinə yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Trenin D. Russia-Chinese relations: a study in contemporary geopolitics. - Washington, - 1998. - p.10
2. Chen J. History of Russia-China foreign trade relations. ASSEHR, v.673, 2022. p.5
3. Lotspeich R. Perspectives on the economic relations between China and Russia. - Terre Haute, 2005, p.34
4. Rautava J. Russia's economic policy and Russia-China economic relations. FIIA Report 30,2011. - p.38-60
5. Jerotijevic D. Political and economics relations of Russia and China by the home. ЕКОНОМИКА, - v.69, - No.2, - 2019. – p.75-85
6. Bin Y. China-Russia relations: Putin's partners in Beijing: old and young. Comparative Connections, v.4, issue 4, - 2003. - p.121-130
7. Pant H. Russia-China relations and a changing world order. New Delhi, 2023. page:54
8. Uunnikrishnan N. Trends in Russia-China relations. - New Delhi, - 2015. - p.140
9. Lukin A. Russia's image of China and Russian-Chinese relations. - East Asia, - v.17, 1999. - p.5-39
10. China and Russia: economic unequals. <https://www.csis.org/analysis/china-and-russia-economic-unequals>. 10.07.2024
11. Simola H. Economic relations between Russia and Chine- Increasing inter-dependency. BOFIT Policy Brief, - No.6, - 2016. - p.29

12. Chase M. Russia-China relations. - Washington, - 2017. – p.64
13. Aksenov G. Development of trade and financial-economical relationships between China and Russia: a study based on the trade growity model. Sustainability, - v.15, - 2023. – p.39
14. Lidder L. Russia-China relations and future dynamics. USI, No.1, - 2021. – p.12
15. Jochheim U. China-Russia relations: a quantum leap? EPRS, - 2023. – p.10
16. Essen H. Russia-China economic relations since the full-scale invasion of Ukraine. SCCEUS, - No.2, - 2023. - p.19
17. Kirchberger S. Russia-China relations. Emerging alliance or eternal rivals? Global Power Shift, - 2022. – p. 325
18. Simpson K. Sino-Russian relations: the simplications of Putin’s strategic folly. CIGI, - No.288, - 2023. – p. 22
19. Kluge J. Russia-China economic relations. SWP Research Paper 6, - 2024. - p. 42
20. Sutter K. China’s economic and trade ties with Russia. CRS, IF12120, - 2022. - p.3

ОТНОШЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ В ОБЛАСТИ ТОРГОВЛИ И ЭНЕРГЕТИКИ В 1991-2024 ГГ.

Айнуро М.МАМЕДОВА, Нармин Ш.АХМЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются различные аспекты отношений Российской Федерации и Китайской Народной Республики в области экономики и энергетики. С 90-х годов XX века до настоящего времени в экономических и энергетических отношениях России и Китая произошло множество значимых событий, обусловленных историческими процессами. Целью статьи является изучение того, как мировые процессы и изменения, происходившие за последние 30 лет, влияли на рост и снижение торговли и энергетического взаимодействия между странами. Также в статье использована новейшая литература по данной теме.

Ключевые слова: Российская Федерация, Китайская Народная Республика, торговые отношения, Газпром

RELATIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION AND THE PEOPLE’S REPUBLIC OF CHINA IN THE FIELDS OF TRADE AND ENERGY IN 1991-2024

Aynura M.MAMMADOVA, Narmin Sh.AHMEDLI

SUMMARY

The article examines the relations between the Russian Federation and the People's Republic of China in the fields of economics and energy from various perspectives. Since the 1990s, numerous events have shaped the economic and energy relations between Russia and China, influenced by historical processes. The purpose of the article is to explore how global political processes, along with fluctuations in trade and energy issues, have impacted changes in these areas over the past few decades. The article also draws on extensive recent literature on the subject.

Keywords: Russian Federation, People’s Republic of China, trade relations, Gazprom

UOT 37; 94 (479.24)

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KREDİT SİSTEMİNİN
TƏTBİQİNİN KADR HAZIRLIĞINDA YERİ VƏ ROLU****Gülnaz H.MAHMUDOVA***

Ali təhsil sistemində baş verən dərin və geniş miqyaslı dəyişikliklər, dil maneələrinin aradan qaldırılması, tələbə və müəllim mübadiləsinin genişləndirilməsi ali təhsilin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi istənilən şəraitdə, dünyanın hər yerində işləyə bilən yüksəkixtisaslı, rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin etməyə istiqamətlənmişdir. Belə mütəxəssislərin hazırlanması isə ali təhsil sahəsində vahid təhsil məkanının yaradılmasını, ayrı-ayrı ölkələrin ali təhsil sisteminin bir-birinə yaxınlaşdırılması və uzlaşdırılmasını tələb edir. Avropa Şurasının üzvü olan ölkələrin, həmçinin Azərbaycanın da qoşulduğu Boloniya prosesi məhz bu zərurətdən yaranmışdır.

Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikası ali məktəblərinin ABŞ, Avropa, Asiya, MDB ölkələrinin aparıcı məktəbləri ilə əlaqələrin yaradılması və yeni perspektivlər üçün imkanların yaradılması baxımından təhsil sisteminin formalaşması tarixinin araşdırılması zəruridir. Cəmiyyətdə mühüm ictimai funksiyaya malik olan təhsil sistemi şəxsiyyətin bəcaricilərini stimullaşdırır, gələcəyin mütəxəssislərini dövrün tələblərinə cavab verən biliklərlə silahlandırır. Bütün bunlar təhsil sisteminin tarixinin araşdırılmasını aktual məsələ olaraq diqqət mərkəzində saxlayır.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının 2005-ci ildə Boloniya prosesinə qoşulmasından sonra ali təhsildə kredit sisteminin tətbiq edilməsi məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: universitet, ali təhsil, Boloniya prosesi, kredit sistemi, inteqrasiya

Giriş. Qloballaşan dünyada bilik sürətlə inkişaf edir və onun istehsal həcmi də durmadan artır. Bu gün peşəkarlıq, savadlılıq, məsuliyyət anlayışının məzmunu yeniləşir. Səmərəlilik və keyfiyyət təhsil siyasətinin mühüm amilinə çevrilir. Bütün bunlar təhsildə inteqrasiya, insan resurslarından daha səmərəli istifadə imkanlarını artırır. Həyat təhsildən dinamik, çeviklik, sosial, elmi-texniki, texnoloji tələblərə, innovasiyalara və beynəlxalq rəqabətə həssaslığı artırmağı tələb edir.

Təhsil cəmiyyəti formalaşdırın və hər bir dövlətin davamlı sosial-iqti-

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi; tarix üzrə fəlsəfə doktoru; gulnaz-78@inbox.ru; ORCID ID 0009-0006-3770-6703

sadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynayan ən vacib amillərdən biridir. Cəmiyyətin ahəngdar inkişafında, onun intellektual potensialının formalaşdırılmasında, maddi sərvətlərin insan kapitalına çevrilməsində ali təhsilin müstəsna rolu vardır. Məhz buna görə də bütün dövrlərdə və bütün cəmiyyətlərdə ali təhsilin inkişafına xüsusi önəm verilir və onun cəmiyyətin tələbatlarına uyğun təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətə tab gətirməsinin ardıcıl xarakter alması xeyli dərəcədə təhsilin keyfiyyətindən asılıdır.

Məqalədə Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulmasından sonra həyata keçirilən dövlət siyasəti və təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqi prosesi tədqiq edilmişdir.

Əsas hissə. 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra təhsil sisteminin Avropa və dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil sisteminə inteqrasiya prosesi başlandı və bu, təhsil sisteminə yeni, daha mütərəqqi üsulların gətirilməsi zəruriliyini yaratdı. Təhsildə belə yeniliklərdən biri kredit-bal sisteminin tətbiq olunmağa başlaması oldu [9, s.118].

2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv olması ölkənin təhsil sisteminin də Avropa məkanına inteqrasiyasını sürətləndirdi. Bu prosesin tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikası 2005-ci ildə Boloniya prosesinə qoşuldu. Boloniya ali təhsildə kredit sisteminin tətbiq edilməsinə keçid məqsədilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi 20 aprel 2006-cı ildə "Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamə" hazırladı və təsdiq etdi" [11, s.107-108]. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2013-cü il 24 dekabr tarixli qərarı ilə "Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları" (bundan sonra Qaydalar) [2, s.2764] təsdiq olundu.

Dünyada əsasən 2 akademik kredit sistemi daha geniş yayılıb. Bunlar ABŞ Kredit sistemi (United States Credit System) və Avropa Kredit Transfer Sistemidir (European Credit Transfer System). Azərbaycanda kredit sistemi qaydaları ECTS sisteminə uyğun olaraq hazırlanmışdır [8, s.21].

Kredit-fənnin mənimsənilməsinə ayrılan vaxtın və ona sərf olunan əməyin ölçü vahididir. Bir kredit tələbənin auditoriya və auditoriyadan kənar 30 saatlıq işinə bərabərdir.

2006-2007-ci tədris ilindən başlayaraq ölkənin 10 ali təhsil müəssisəsində (Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan Turizm İnstitutu) 32 istiqamət (ixtisaslar) üzrə eksperiment şəklində kredit sisteminin tətbiqinə başlandı

[5, v. 355]. Eksperimentdə iştirak edən 2497 tələbədən eksperiment aparılan ixtisaslar üzrə 226 tələbənin daha çox fəndən (164-ü bir, 38-i iki, 24-ü üç və daha çox fəndən) akademik borcu qaldı [4, v. 10].

Kreditin iki əsas funksiyası vardır: a) tələblərin mobilliyinin təmin edilməsi, yəni digər ali təhsil müəssisəsində ayrı-ayrı fənlərin mənimsənilməsinə şəraitin yaradılması və onun nəticəsinin təhsil aldığı ali məktəbdə tanınması, b) tələbənin öz təhsilalma trayektoriyasını müstəqil müəyyənləşdirməsi [6].

“Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları”nda göstərilir ki, kredit sisteminin tətbiqi Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən bütün ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə şamil edilir (1.2) [2, s.2764].

Kredit sistemində təhsil alanlar üçün semestrlər üzrə auditoriya dərsləri bütün ixtisaslar üzrə 15 həftə müəyyən olunur. Tədris planında tədris işinin həcmi kredit vahidləri ilə müəyyənləşdirilir və bir kredit 15 akademik saata (başqa sözlə hər bir fənnə semestrə ayrılan həftəlik dərslərinin 1 saati bir kreditə) bərabərdir. Tələbəyə hər semestrə 30 kreditə qədər fənlərin tədrisi müəyyənləşdirilir. Bu zaman həftəlik dərslərinin bir qayda olaraq 30 saati aşmamalıdır. Qalan 15 saat isə tələbələrin müstəqil işlərinə ayrılır. Beləliklə, tələbə bir tədris ili ərzində 60 kredit yığmalı olur. Tələbə yalnız o zaman kredit qazanmış olur ki, o, ali məktəblərdə tətbiq olunan qaydalar üzrə həmin fəndən imtahanı müvəffəqiyyətlə verib müsbət qiymət almış olsun [4, v. 13-14].

Müvəffəqiyyətlə təhsil alan və bütün təhsil müddətində ayrı-ayrı fənlərdən göstəricisi 81-100 bal arasında olan tələbələrə əlavə ödəniş etmədən, akademik borcu olanlar üçün isə ödənişli əsaslarla hər semestrə cəmi 8 kreditdən çox olmamaq şərti ilə fənn(lər) də seçməyə icazə verilir (3.2.5) [2, s.2768].

Kreditləri qazana bilməyən tələbənin həmin fənn üzrə akademik borcu qalır. Akademik borcu yaranmış tələbə həmin fənn (fənlər) üzrə imtahan vermək və ya fənni (fənləri) yenidən dinləmək üçün mühazirələrdə iştirak etməli olur [11, s.107-108].

Qaydalarda göstərilir ki, tələbə ixtisas (ixtisaslaşma) üzrə təhsil proqramı ilə müəyyən olunmuş müddətdə tələb olunan kreditləri yığa bilmədiyi halda o, tələbələr sırasından xaric edilmir. Həmin tələbə kontingentdə saxlanılmaqla, təhsilini yalnız ödənişli əsaslarla davam etdirə bilər.

Tələbə ali təhsil müəssisəsini bitirmək üçün tələb olunan kreditləri ixtisasın normativ təhsil müddətindən sonrakı 3 (üç) ildə (həqiqi hərbi xidmət müddəti nəzərə alınmamaqla) toplaya bilmədiyi halda o, məzmununda əsaslı dəyişikliklər edilən peşə hazırlığı fənlərindən əvvəllər qazandığı kreditləri itirir. Tələbə həmin kreditləri Qaydaların tələblərinə uyğun olaraq

yenidən yığmalıdır. Həmçinin tələbə bir ali təhsil müəssisəsindən (ixtisasdan) digərinə köçürüldüyü, tələbələr sırasına bərpa olunduğu və akademik məzuniyyətdən qayıtdığı halda, onun əvvəllər qazandığı kreditlər nəzərə alınır. Lakin bu halda da tələbə məzmununda əsaslı dəyişikliklər edilən peşə hazırlığı fənlərindən əvvəllər qazandığı kreditləri itirir və onları Qaydaların tələblərinə uyğun olaraq yenidən yığmalıdır.

Kredit sistemi ilə tədrisin təşkilində Boloniya bəyannaməsinin müddəalarına müvafiq olaraq, tələbələrin akademik mobilliyi onların digər ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən xarici ölkə ali təhsil müəssisələrində ayrı-ayrı fənlər üzrə kreditləri qazanmaları ilə təmin edilir. Tələbənin digər ali təhsil müəssisələrində kreditləri qazanması təhsil aldığı ali təhsil müəssisəsinin razılığı ilə həyata keçirilir. Bu zaman təhsil haqqının ödəniş şərtləri tələbə ilə göndərən və qəbul edən ali təhsil müəssisələri arasında razılaşdırılır. Qazanılmış kreditlər tələbənin təhsil aldığı ali təhsil müəssisəsi tərəfindən tanınmalıdır. Digər ali təhsil müəssisələrində qazanılacaq kreditlərin sayı ixtisas (ixtisaslaşma) üzrə nəzərdə tutulmuş kreditlərin 30 faizindən çox olmamalıdır.

Qaydalarda nəzərdə tutulur ki, yay tətili müddətində 6 (altı) həftədən çox olmayaraq yay semestri də təşkil oluna bilər. Yay semestri akademik borcların ləğv edilməsi, fənlərin prerekvizitliyi gözlənilməklə, humanitar fənlər bölümünə daxil olan və ali təhsil müəssisəsi tərəfindən müəyyən edilən seçmə fənlərin kreditlərinin qazanılması, müvəffəqiyyət qazanılan fəndən qiymətin yüksəldilməsi və ali təhsil müəssisəsinin təklif etdiyi ayrı-ayrı fənlər üzrə digər ali təhsil müəssisəsi tələbələrinin müvafiq kreditlər qazanmasına şəraitin yaradılması məqsədilə təşkil olunur [2, s.2771]. Bir sıra ali məktəblərdə, xüsusən də kredit sistemini ilk tətbiq edən Azərbaycan Dillər Universitetində bu sahədə xeyli iş görülmüş və müsbət təcrübə toplanmışdır. Yay semestrinin təşkili və keçirilməsi ilə bağlı yeni Qaydalar hazırlanmışdır. Qaydalara görə tədrisi ardıcıl olmayan fənlərdən akademik borcu olan tələbələrə ikinci semestrə digər fakültələrdə həmin fənni yenidən dinləmək və imtahan vermək üçün şəraitin yaradılması, tədrisində ardıcılıq tələb olunan fəndən borcu olan tələbələrin həmin fənni təkrar dinləyib imtahan vermələri üçün mövcud normativlərin tələbləri gözlənilməklə qrupun yaradılması, digər fənlərdən akademik borcları olan tələbələrin tədrisinin göstərilən qaydada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Qaydalara əsasən 2015-ci ildə akademik borcu olan tələbələrə öz təhsillərini normativ təhsil müddətində başa vurmaq imkanı yaratmaq üçün təşkil edilən yay semestrində 195 tələbə iştirak etmiş, ümumilikdə fənlərin tədrisinə 12 təcrübəli müəllim cəlb olunmuşdu [4, v. 20-21].

Kredit sistemində 4 formada tədris planlarından istifadə olunur:
- istiqamətin (ixtisasın) tədris planı;

- istiqamətin (ixtisasın) tədris planı və tələbələrin fərdi tədris planlarına uyğun hazırlanmış illik işçi tədris planları;
- istiqamətin (ixtisasın) tədris planı əsasında hazırlanmış tələbənin fərdi tədris planı;
- müəllimlərin tədris yükünü müəyyən edən işçi tədris planları [3, s.2].

Hər bir ixtisas üzrə tədris prosesi həmin ixtisasın tədris planları əsasında tənzimlənir. Tədris planında fənlər vacibliyinə və məzmununun mənimsənilməsi ardıcılığına görə aşağıdakı üç qrupa bölünür: məcburi ardıcıl öyrənilən fənlər qrupu; məcburi, lakin ardıcılığı vacib olmayan fənlər qrupu; tələbələrin öz seçimi əsasında öyrənilən fənlər qrupu. Buna müvafiq olaraq hər bir ali məktəb tərəfindən bir-biri ilə bağlı olan fənlərin ardıcılığı müəyyənləşdirilir və tələbəyə fərdi tədris planı tərtib edərkən nəzərə alması tövsiyə olunur.

Hər tədris ili üçün tələbə tədris prosesində iştirak etmək üçün fərdi tədris planını (FTP) təqdim etməlidir. FTP tələbənin tədris ili ərzində dinləmək istədiyi fənləri, onların müvafiq kreditlərini, fənlər üzrə müəllimlərin siyahısını əks etdirir.

Tələbənin fərdi tədris planı ixtisasın (ixtisaslaşmanın) tədris qrafiki əsasında akademik məsləhətçinin (tyutorun) köməyi ilə onun özü tərəfindən müəyyən olunmuş forma üzrə tərtib edilir [1, v. 23].

Eyni zamanda qaydalarda tədris planına uyğun qrupların, bu qruplardakı tələbələrin sayının, habelə hər bir müəllimə düşən tələbələrin maksimal sayının müəyyənləşdirilməsi, tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsi və hər bir fənn üzrə attestasiya formaları öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə qaydalarda tələbələrə metodik yardım göstərmək üçün tədris məsləhətçi (tyutor) xidmətinin təşkili də nəzərdə tutulmuşdur. Tyutorun əsas vəzifəsi kredit sistemi ilə təhsil alan tələbələrə köməklik göstərməkdir. Belə ki, tyutor tələbələrin akademik maraqlarını qoruyur, müdafiə edir, eyni zamanda tədris prosesinin təşkili ilə bağlı zəruri məlumat və sənədləri tələbələrə təqdim edir. Onların fərdi tədris planlarının hazırlanmasında qrup və fərdi məsləhətlər verir [1, v. 14].

Kredit sisteminə keçid akademik mobilliyi təmin edir. Tələbələr fərqli təhsil müəssisələrində ayrı-ayrı kreditlərini toplaya bilirlər, yəni təkcə təhsil aldığı müəssisədə deyil, istər ölkə daxilində, istər də xarici ölkədə ali təhsil müəssisələrində müvafiq həcmdə akademik kreditlər toplaya bilirlər. Tutaq ki, bizim Türkiyə ilə təhsil sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycanda təhsil alan tələbə təhsilinin bir hissəsini Türkiyədə davam etdirirsə, onun burada topladığı akademik kredit orada, Türkiyədə topladığı isə Azərbaycanda tanına bilər. Yəni tələbənin topladığı kredit həm ölkə daxilində digər təhsil müəssisələrində, həm də ölkə xaricində tanınacaq. Kredit sistemi ixtisasların tanınması və akademik kreditlərin daşınmasını təmin

edən çevik və şəffaf prosedurdur [8, s.72-74].

Dünya təcrübəsində kredit sisteminə yanaşmalar müxtəlif olsa da, məqsəd birdir – ali təhsildə demokratik prinsiplərin bərqərar olması və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Kredit sisteminin tətbiqi, ilk növbədə, onun böyük üstünlüklərə malik olması ilə bağlıdır. Bu üstünlüklər aşağıdakılardır:

- Hər bir tələbə özünün fərdi tədris planını tərtib edir və ona fənlərin öyrənilməsi ardıcılığını müəyyənləşdirməyə imkan yaradılır, bununla da tələbələrin tədris prosesinin təşkilində bilavasitə iştirakı təmin olunur.

- Hər bir tələbə ayrı-ayrı fənlərdən ali məktəbin imkanları daxilində müəllimi seçmək hüququna malik olur, bu da müəllim-tələbə münasibətlərinin daha səmərəli qurulmasına xidmət etməklə bu günədək mövcud olan neqativ halların qarşısını ala bilər.

- Akademik borcların ləğvinə həmin fənni təkrar dinlədikdən sonra icazə verilir ki, bu da fənni mənimsəmədən tələbələrə qiymət yazılmasının qarşısını alır və bir sıra neqativ halları aradan qaldırır.

- Müəllimlərin dərslərinin yükü tələbələrin fərdi tədris planları əsasında müəyyənləşdirilir ki, bu da müəllimlərin məsuliyyətini xeyli artırır.

- Mühazirə və seminarların bir müəllim tərəfindən aparılması tələbi tədris prosesinə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb olunmasına və tədris yükünün optimal formalaşmasına şərait yaradır ki, bu da tədrisin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

- Tədris plan və proqramlarının ümumavropa məkanının ali məktəblərinin müvafiq sənədləri ilə uyğunlaşdırılması təmin olunur. Bu da öz növbəsində tələbələrin həm ölkə daxilində, həm də ümumavropa məkanında mobilliyini təmin edir.

- Tələbələrə öz seçimləri əsasında fənni mənimsəmək və təkrar dinləmək imkanı verildiyindən, onlar ali məktəbdən xaric olunmadan müəyyən müddət ərzində təhsillərini başa vura bilirlər və s. [10, s.260-262]. Yuxarıda sadalanan prinsip və meyarlar kredit sisteminə keçidin nə qədər vacib olduğunu göstərən faktorlardır.

Kredit sisteminin tətbiq edilməsi birinci növbədə Ümumavropa ali təhsil məkanında vahid standartların işləməsi ehtiyacından irəli gəlməklə Boloniya prosesinin bir sıra cəhətlərini təmin edir: - tələbələrin mobilliyini asanlaşdırır; - asan başa düşülən və müqayisə oluna bilən dərəcələr sisteminin formalaşmasına kömək edir; - keçilən fənlərin və proqramların unifikasiyasını təmin edir; - alınan ixtisasların müqayisə edilməsini asanlaşdırır - diplomların tanınması üçün real zəmin yaradır. Tələbənin topladığı kreditlərin təsdiq edilməsi onun hər bir fənn üzrə 100 ballıq qiymətləndirmə sistemi əsasında aldığı qiymət vasitəsilə edilir [11, s.107-108].

AKTS-in tətbiqinin əhəmiyyəti “Diploma Avropa əlavəsi” adlanan

sənədin verilməsi zamanı əyani şəkildə görünür. Bu sənəd ümumiləşməkdə və bütövləşməkdə olan Avropa ali təhsilinin yekunu kimi ortaya çıxır. Diploma əlavə məzunların akademik mobilliyini və onların əmək bazarında fəaliyyətə başlamasını asanlaşdırır. Bütün ali təhsil müəssisələri ixtisasların tanınması prosesini asanlaşdıracaq Avropa tipli diplom əlavələri ilə təchiz etmək məsələsində əməkdaşlıq etməlidirlər.

Diploma əlavə ixtisas haqqında ətraflı məlumat vermək məqsədilə ali təhsil müəssisələrinin diplomlarına əlavə kimi təqdim olunur. Bu da öz növbəsində partnyor ölkənin nüfuzlu orqanı üçün əhəmiyyətli informasiya daşıyır [7, s.13].

Azərbaycanda bu sistemin tətbiqi ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbələrinə bir sıra üstünlüklər qazandırır. Kredit sisteminin üstünlüklərinə gəlincə, bu sistemdə təhsil alan hər hansı bir tələbə təhsil haqqında sənədlərini kredit sistemi tətbiq olunan istənilən ölkənin universitetinə təqdim edəndə heç bir çətinlik çəkmir. Çünki kredit sistemi vahid tədris məkanı deməkdir. Eyni zamanda, bakalavr pilləsini başa vuranın alacağı əsas ali təhsil sənədləri (diplom və diploma əlavə) beynəlxalq standartlara uyğun hesab edilir. Hər bir tələbənin qiymət cədvəlində (Transcript və ya Diploma Supplement) fənlərin kəmiyyət göstəricisi-kredit və GPA-Grade Point Average (bütün fənlər üzrə orta qiymət göstəricisi) yazılır. Tələbə, məcburi fənlər müstəsna olmaqla, fənləri, həmçinin müəllimləri də seçməkdə müstəqil olur. Tədrisin keyfiyyəti, müəllimlərin fəaliyyəti haqqında tələbə münasibət bildirməkdə azaddır və onun münasibəti universitet üçün əsas sayılır [6].

Tələbələrin və müəllimlərin əksəriyyəti kredit sisteminin mahiyyətini tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsində çoxballı sistemin tətbiqində və bu prosesi təmin edən normativ sənədlərin hazırlanmasında görür. Halbuki əgər krediti fənnin öyrənilməsinə sərf olunan əməyin ölçü vahidi kimi qiymətləndirilərsə, bunun içərisində həm müəllimin əməyini, həm tələbənin qarşılıqlı hazırlığını, həm də tələbənin müstəqil əməyinin nəticəsini axtarmalı olacağıq. Bir sözlə, kredit təhsilin nəticələrini müqayisə etmək üçün şans verir. Bu şans tələbələr üçün daha üstündür. Qloballaşan dünyada elmə, təhsilə üstünlük verən gənclərin - tələbələrin mobilliyi təmin olunur. Yəni ki, bağlanmış müqaviləyə əsasən bizim ali məktəblərin tələbələri Avropa ali məktəblərinə göndərilər, bunların qazandığı kreditlər ali məktəblərin hər ikisində qarşılıqlı tanınar. Bu da gələcək üçün açıq yola, müstəqil yaşam tərzinə və iş yerlərinə bir işarətdir. Bu mobillik müəllimlər üçün də eyni şəkildə tətbiq olunur. Ölkəmizdə alınmış diplomların müqavilə bağlanan ölkələrdə tanınması professor-müəllim heyəti üçün də həm elmi, həm də praktiki cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan universitetləri hazırda Avropanın bir çox universitetləri ilə əməkdaşlıq edir. Xarici ölkə universitetləri ilə əməkdaşlıq tələbə və müəllim mübadiləsinin həyata keçirilməsini, ortaq Yay

Məktəblərinin və ikili diplom proqramlarının reallaşdırılmasını, birgə elmi konfransların və seminarların təşkilini, qarşılıqlı faydalı təcrübə mübadiləsinin aparılmasını nəzərdə tutur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti dünyanın 32 ölkəsinin 92 universiteti ilə ikitərəfli əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamışdır [14].

Kredit sisteminin aşağıdakı üstünlükləri diqqəti cəlb edir:

1. Tədrisin təşkilində tələbənin iştirakı;
2. Akademik borca görə fənnin yenidən mənimsənilməsinin məcburiliyi;
3. Seminar və mühazirələrin bir müəllim tərəfindən aparılmasının tələb kimi qoyulması (bu prinsip fənnin daha güclü mənimsənilməsinə şərait yaradır);
4. Müəllim və tələbənin xarici təcrübəni öyrənməsi üçün şərait yaradılması;
5. Təhsilin müəyyən olunmuş müddətdən əvvəl başa vurmaq imkanının olması və s. [8, s.74-75].

Kredit sisteminə keçilməsi ali təhsilin təkcə formasında deyil, mahiyyətində də köklü dəyişikliklərin baş verməsini labüd edir. Tələbələrin rolu bu prosesdə əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bütövlükdə ali təhsilin fəlsəfəsi tamamilə dəyişərək əsasən son məhsula istiqamətlənir. Bu isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsini, onun daha məqsədyönlü olmasını stimullaşdırır. Seçim imkanı genişlənmiş tələbə seçdiyi ixtisas üzrə fənlərin, dərslərin müəllimlərin seçilməsində böyük imkan əldə edir. Bu, eyni zamanda müəllimlərin məsuliyyətini artırır və keyfiyyətin yüksəlməsinə səbəb olur.

Nəticə. Bütövlükdə Azərbaycanda ali təhsilin kredit sisteminə keçilməsi və təhsilin onun tələbləri əsasında qurulması köhnə sovet təhsil sistemindən qopub ayrılmış ali təhsilin yeniləşməsinə, müasir ictimai-iqtisadi mühitin tələblərinə uyğunlaşmasına və bütövlükdə təhsilin fəlsəfəsinin dəyişməsinə təkan verir. Kredit sistemi texniki maneələri aradan qaldırır, Azərbaycanın hər bir ali təhsil müəssisəsinin Ümumavropa məkanında ali təhsilin subyekti kimi çıxış etməsinə şərait yaradır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda Boloniya prosesinin müdəcəllərinin həyata keçirilməsində, xüsusən də kredit sisteminin tətbiqində nöqsan və problemlər də mövcuddur. Boloniya prosesinin, xüsusən də kredit sisteminin tələblərinə cavab verən müəllim hazırlığında, həmçinin onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində ciddi nöqsanlar qalmaqdadır. Ali məktəblər Boloniya prosesinə fəal şəkildə qoşulduqlarını bəyan etsələr də, istifadə olunan fənn proqramlarının təhlili göstərir ki, istiqamətlər üzrə mütəxəssis hazırlığında hələ də məzmunca köhnəlmiş dərslərdən istifadə olunur.

Boloniya prosesinin, xüsusən də kredit sisteminin tələbələrə müəllim seçmək, onun fəaliyyətini qiymətləndirməklə bağlı verdiyi imkanlardan da

kifayət qədər istifadə olunmur.

Tədrisin kredit sistemi ilə təşkili zamanı tələbələrin semestr ərzində fəaliyyətlərini qiymətləndirmək üçün seminarlar, praktik məşğələlərlə yanaşı kollokviumların və yoxlamaların keçirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin müşahidələr göstərir ki, bir sıra ali məktəblərdə kollokviumların keçirilməsində, sərbəst işlərin yerinə yetirilməsində formalçılıq hökm sürür. Bəzi hallarda ali təhsil müəssisələrində ixtisas üzrə tədris planlarının düzgün tərtib olunmaması, bəzən semestr ərzində lüzum olmadan 30-dan artıq kreditin toplanmasını zəruri edir və bu da əlavə vəsaitin ödənilməsi tələbinə səbəb olur. Tələbələrin tədris olunan fənləri mənimsəmə səviyyəsini müəyyənləşdirən səmərəli monitorinq mexanizmi olmadığından onların biliyinin qiymətləndirilməsində qeyri-obyektivliyə yol verilir və s.

Araşdırmalardan aydın olur ki, kadr hazırlığında müstəsna əhəmiyyəti olan bu problem yetərincə tədqiq olunmamışdır. Ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqinin kadr hazırlığında nəzəri və praktiki problemlərinin tədqiqi sahəsində yetərli boşluqlar qalmaqdadır.

Məqalədə ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqinin kadr hazırlığında rolu şərh olunmuş, irəli sürülən müddəalar, əldə olunan nəticələrdən ali təhsil müəssisələrinin rəhbərləri gündəlik idarəçilik fəaliyyətində istifadə edə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamənin təsdiqi barədə. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin arxivi (ARTNA): f. № 2, siyahı №1, saxlanma vahidi 200-202, bağlama № 64, v. 1-25.
2. “Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat və magistratura səviyyələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili Qaydaları”. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. - Bakı: - 2013, -№ 12. - 2819 s.
3. Ali təhsil müəssisələrində kredit sistemi ilə tədrisin təşkili barədə nümunəvi Əsasnamə. - Bakı: - 2009, - 5 s.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Ali Təhsil İdarəsinin 2006-2007-ci tədris ilində ali təhsil sahəsində görülən işlər, problemlər və onların həlli yolları barədə Arayışı. ARTNA: f. № 2, siyahı №1, saxlanma vahidi 147, bağlama № 56, v. 1-24.
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 3 aprel 2007-ci il tarixli kollegiya qərarının icrası barədə. ARTNA: f. № 2, siyahı №1, saxlanma vahidi 237, bağlama № 62, v. 1-355.
6. Azərbaycan ali təhsil sistemində tələbə mobilliyinin əsasları. 28.09.2022. <https://ilkxeber.org/news.php?id=54223>
7. Bulut C. Tələbələr üçün Avropa Kredit Transfer Sistemi (EKTS). - Bakı: -2007. - 14 s.
8. Mahmudov M. Azərbaycanın Boloniya prosesinə daxil olmasının reallığa çevrilməsi. - Bakı: ADPU-nun mətbəsi, - 2009. - 247 s.
9. Mahmudova G. Azərbaycan Respublikasının dövlət ali təhsil sistemində humanitar sahələr üzrə kadr hazırlığı: reallıqlar və islahatlar (1991- 2005-ci illər). - Bakı: Avropa. - 2020. - 276 s.
10. Mehrabov A. Təhsilin modernləşdirilməsinin aktual problemləri. - Bakı: Mütərcim, -

2013. - 411 s.
11. Mərdanov M. Azərbaycan təhsil tarixi. IV cild. (Müstəqillik illərində ali təhsil). - Bakı: Təhsil, -2012 - 912 s.
 12. Pirməmmədov İ., Ağamalıyev R. Avropa ali təhsil sisteminin inkişaf tendensiyaları. - Bakı: Çarşıoğlu, -2024.- 47 s.
 13. Təhsildə kredit sistemi. 17.11.2016 <https://hafta.az/tehsilde-kredit-sistemi-189907-xeber.html>
 14. UNEC-in beynəlxalq əlaqələri / <https://unec.edu.az/university/international-relations/>

МЕСТО И РОЛЬ ВНЕДРЕНИЯ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ В ПОДГОТОВКЕ КАДРОВ В ВУЗАХ

Гюльназ Г.МАХМУДОВА

РЕЗЮМЕ

Глубокие и масштабные изменения в системе высшего образования, устранение языковых барьеров, расширение обмена студентами и преподавателями — всё это стало одной из основных задач, стоящих перед высшей школой, направленных на подготовку высококвалифицированных и конкурентоспособных специалистов, способных работать в любых условиях, в любой точке мира. Подготовка таких специалистов требует создания единого образовательного пространства в сфере высшего образования, объединяющего и гармонизирующего системы высшего образования отдельных стран. Из этой необходимости и был создан Болонский процесс, к которому присоединились страны - члены Совета Европы, а также Азербайджан.

В этом контексте необходимо изучить историю формирования образовательной системы с точки зрения установления связей между высшими школами Азербайджанской Республики и ведущими вузами США, Европы, Азии, стран СНГ и создания новых перспектив в этом направлении. Система образования, выполняющая важную социальную функцию в обществе, стимулирует способности личности и вооружает будущих специалистов знаниями, отвечающих требованиям времени. По этой причине изучение истории образовательной системы как актуальная проблема, находится в центре внимания исследователей.

В статье рассматривается вопрос применения в высшем образовании кредитной системы после присоединения Азербайджанской Республики к Болонскому процессу в 2005 году.

Ключевые слова: университет, высшее образование, Болонский процесс, кредитная система, интеграция

PLACE AND ROLE OF APPLYING THE CREDIT SYSTEM ON STAFF TRAINING IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Gulnaz H.MAHMUDOVA

SUMMARY

The deep and large-scale changes in the higher education system, the elimination of language barriers, and the expansion of student and faculty exchange are among the key tasks facing higher education, all aimed at training highly qualified and competitive specialists who can work under any conditions, anywhere in the world. The training of such specialists requires the creation of a single educational space in the field of higher education, bringing together and harmonizing the higher education system of individual countries. The Bologna process, which was joined by the member countries of the Council of Europe, as well as Azerbaijan, was born out of this necessity.

In this context, it is necessary to examine the history of the formation of the educational system in terms of establishing relations between the higher schools of the Republic of Azerbaijan and the leading schools of the USA, Europe, Asia, CIS countries and creating opportunities for new perspectives. The distribution system, which has an important social function in the society, stimulates the skills of the individual and equips the specialists of the future with the knowledge that meets the requirements of the time. All this puts the study of the history of the education system in the spotlight as an actual issue.

The article discusses the implementation of the credit system in higher education after the Republic of Azerbaijan joined the Bologna process in 2005.

Keywords: university, high education, the Bologna process, credit system, integration

UOT 930:314

EKOLOJİ PROBLEMLƏR KONTEKSTİNDƏ DİASPORƏ: YENİ QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR VƏ ADEKVAT REAKSİYALAR (AZƏRBAYCAN DİASPORASININ NÜMUNƏSİNDƏ)**Yəhya M.BABANLI***

Bu məqalədə transmilli təsisatə çevrilən diasporaların yeni qlobal çağırışlar kontekstində təsiri məsələləri araşdırılmış, yeri və rolu tədqiq edilmişdir.

Diasporaların mövcud potensialından təkə milli xüsusda deyil, bəşəri nöqteyi-nəzərdən də istifadə edilməsinin labüdlüyü ön plana çəkilir. Dünyada ciddi təhlükəyə çevrilən ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi probleminə və iqlim dəyişikliyi böhranında diasporaların iştirakı təhlil olunur.

Azərbaycan Respublikasının ev sahibliyi edəcəyi COP29-un kainat üçün həyati vacib əhəmiyyəti qeyd edilir və bu tədbirin hazırkı dövrdə Azərbaycan diasporasının təbliğat strategiyasına çevrilməli olduğu əsaslandırılır.

Eko-diaspora və qlobal-diaspora terminlərinin mahiyyət və əhəmiyyəti açılır. Müasir mərhələdə bu fəaliyyətin əsas hədəfləri göstərilir. Bu istiqamətdə bir sıra təkliflər və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: Diaspora, qlobal çağırışlar, beynəlxalq münasibətlər, eko-diaspora, inklüziv diaspora, yaşıl diaspora elçiləri, Azərbaycan diasporası, COP29

Giriş. Hazırkı dövrdə yer kürəsi üçün ən aktual problemlərdən biri iqlim dəyişikliyi, onun gətirdiyi və gələcəkdə törədəcəyi fəsadların qarşısının alınmasıdır. Bu məsələnin həlli hər bir sahədə, eləcə də diaspora fəaliyyətinə də adekvat addımlar atılmasını tələb edir. Təbii ki, yeni nizama ehtiyac duyulan ən müasir dövrün başlıca tələblərindən biri də inklüzivlikdir. Qlobal məsələlərin həllinə birgə yanaşma, çalışma və adekvat reaksiya vermək insani çağırışdır. Ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsaslarının müəyyənəşdirilməsi və sistemləşdirilməsi də bu qəbildəndir. Fərqli cəmiyyətlərin daimi üzvünə çevrilən diaspora təsisatlarının məqsəd və vəzifələri sırasında inklüziv cəmiyyətlərin inkişafında yaxından iştirak bir meyar kimi qarşıda

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı; y_babanli@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0001-5912-6781

durur. Yaşıl dünya naminə yaşıl diasporal şüurun formalaşdırılması və fəaliyyətin reallaşdırılması, platformaların təsis edilməsini şərtləndirir.

Diasporalar qloballaşmaya adekvat reaksiya verməli və “beynəlxalq icma” statusunda çıxış etməlidirlər. Sivil mənada, istənilən cəmiyyətin xassələri və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq yeni kürəsəl - ümumbəşəri çağırışlarla bərabər addımlar atılmalıdır.

Çünki, yerli cəmiyyətlə diaspora qruplarının sintezi “birləşdirici çərçivə” yaradır və “qlobal cəmiyyətlər” əmələ gətirir.

Diasporalar ekoloji problemlər - iqlim dəyişikliyi aspektində də inklüzivlik göstərməli və prinsipial davranmalıdırlar. “Yaşıl dünyamız üçün diaspora” formulu üzərində iş aparılmalıdır. Bir sözlə, indiki çağda yeni nəsil diasporalar, yəni, “qlobal diaspora”lar, “inklüziv diaspora”lar, “yaşıl diasporalar” formalaşmalı, birgəyaşayışın ümumi şərtləri, maraqlar, normalar, dəyərlər, dünya haqqında təsəvvürlər və identiklik əsasında harmoniya təşkil etməlidir.

Bu mövzuları üzə çıxartmaq və təhlil etmək üçün məqalədə ekoloji problemlər qlobal təhdidlərin mühüm hissəsi kimi, diasporanın, xüsusilə Azərbaycan diasporasının ekoloji problemlərin həlli istiqamətində fəaliyyət imkanları araşdırılmışdır.

Ekoloji problemlər qlobal təhdidlərin mühüm hissəsi kimi. Yer kürəsi üçün təhlükəyə çevrilən ekoloji problemlər – iqlim dəyişikliyi məsələləri bütün bəşəriyyəti – müasir insanı, habelə dövlətləri, xalqları, beynəlxalq institutları, vətəndaş cəmiyyətlərini, qeyri-hökumət təşkilatlarını, habelə diasporaları düşündürür və bu istiqamətdə platformalar həyata keçirməyi labüd edir. Planetin təhlükəsizliyinə innovativ baxışı olan təsisatlar prosesə strateji yanaşır və bununla bağlı konsepsiyalar hazırlayıb reallaşırdırlar.

Hazırkı dövrdə beynəlxalq münasibətlərin inkişafı prosesi sürətlə gedir. Bu nə dərəcədə müsbət və ya mənfi tendensiyalar üzərində hərəkət edir, bunu konkret demək çətindir. Amma istiqaməti müsbət dinamikaya dəyişmək üçün bütün sağlam qüvvələri səfərbər etmək lazımdır.

Diaspora fenomeni də bu sıradadır. Artıq terminoloji strukturunu yeniləyən, “ictimai diplomatiya”, “beynəlxalq icma”, “humanitar missiya” statusuna yiyələnən diaspora amili müvafiq istiqamətə yönəldilə bilər. Belə ki, beynəlxalq münasibətlərin inkişafı prosesində diasporanın məsuliyyəti, ekoloji problemlərin həllində yeri və rolu önə çəkilməlidir. Ona görə ki, yaşadığımız çağdaş dövrün innovativ tərəqqisi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsi və insan mobilliyinin sürətlənməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da diasporaların genişlənməsinə və böyüməsinə səbəb olmuşdur.

İndi dünyada yaşayan hər beş nəfərdən biri diaspora ailəsinin üzvü hesab edilir. Bu şəbəkələşmədən də “Dünya evi”nin təhlükəsizliyi üçün sə-

mərəli şəkildə istifadə edilməsi önəmli xarakter almışdır. Məhz müasir çağırış odur ki, hər bir faktor qloballaşmanın mənfi təzahürlərinin qarşısının alınmasına xidmət etməlidir və bütün sahələr buna öz töhfəsini verməyə çalışmalıdır. Yəni ən yeni dünya nizamının hamar olmaması, mürəkkəb və qeyri-müəyyən vəziyyətdə cərəyan edən hadisələr fonunda baş verməsi bütün amillərdən yaxşı mənada istifadəni şərtləndirir.

Bu sırada yer alan bəşəri çağırışlardan biri də hər bir insan üçün təhlükə yarada biləcək qlobal iqlim dəyişikliyinə məsuliyyətinin dərk edilməsidir.

Təbii ki, qeyd olunan problemin həllində müxtəlif institusional təşkilatlar, ixtisaslaşmış qurumlar fəaliyyət göstərir. Zənnimizcə, bu kifayət etmir. Bütün vasitə və alətlərdən məqsədli şəkildə istifadə edilməlidir ki, yer kürəsi üçün təhlükəyə çevrilən bu faktor neytrallaşdırılsın və ya qarşısı alınsın.

Bu fenomenlərdən biri də diasporadır. Baxmayaraq ki, terminoloji olaraq diaspora etnik-millət əlamətləri əks etdirir, bu sosial-mədəni fəaliyyət növüdür. Diaspora, bir xalqın müəyyən bir hissəsinin ata-baba yurdundan könüllü və ya məcburi köçməsi (uzaqlaşması), miqrasiyası (dağılması) prosesində yaranan anlayışdır [13].

Dəyişikliklər fonunda diaspora öz konstitusiyaya quruluşunu dəyişir, missiyasını genişləndirir, xalqlararası əlaqələrə, dövlətlərarası əməkdaşlığa öz təsirini göstərir, ictimai münasibətlərin qurulmasında iştirak edir, humanitar güc göstərə və öz şəbəkəsi ilə effektiv təbliğat apara bilir.

Bu məsələyə fərqli baxış bucağından baxdıqda, potensialını dəyərləndirib kompleks yanaşdıqda diasporanın ekoloji problemlərin həllində də məsuliyyəti nəzərə alınmalı, bu istiqamətdə yeri və rolu müəyyənləşdirilməlidir.

Diaspora dünyada transmilli struktura malik olub, beynəlxalq təşkilatlarda statusa yiyələnib ki, bu da ondan səmərəli istifadəni şərtləndirir. Bu baxımdan, diasporanın iqlim dəyişikliyi fonunda fəaliyyəti “eko-diaspora” termininin yaranmasını zəruri edir.

Halbuki bu anlayış var. Amma bir başqa kontekstdə. Yəni, iqlim qeyri-sabitliyi nəticəsində yerli mühitdə baş verən dəyişikliklərə görə vətəninə tərk etməyə məcbur olan insanlardan meydana gəlmiş diasporalara aid olunur.

Bunlara quraqlıq, səhrələşmə, dəniz səviyyəsinin qalxması, daşqınlar və mussonlar kimi mövsümi hava şəraitinin pozulması daxildir. Eko-diasporalar ətraf mühit miqrantları, eko-qaçqınlar və ya iqlim miqrantları kimi digər terminlərlə tanınır.

Biz isə bu məqalədə etnosların qruplaşmasını özündə əks etdirən – müxtəlif donor dövlətlərdə fəaliyyət göstərən təşkilatlanmış insan toplumlarının əməllərini daha müsbət perspektiv üçün dəyərləndirərək və fərqləndirərək eko-diaspora terminini iqlim dəyişikliyi fonunda tədbirlər görə

diasporalara şamil edirik.

Ona görə ki, bütün insanlıq üçün təhlükəyə çevrilən iqlim dəyişikliyindən diaspora qüvvələri də sığortalanmayıb və onlar bu istiqamətdə müvafiq layihələri gerçəkləşdirməklə həm mənşə, həm də təyinat ölkələrinə, habelə bütövlükdə dünya evinə töhfə vermiş olurlar.

Yer kürəsində müxtəlif ekoloji amillər nəticəsində təbiətin strukturunun və funksiyasının dəyişməsi fonunda yaranan ekoloji problemlər insanlıq üçün həyati vacib əhəmiyyət kəsb edir:

- İqlim dəyişiklikləri;
- Biomüxtəlifliyin məhvi;
- Torpaq, su və hava çirkliliyinin artması;
- Torpaq eroziyası;

Canlıların məhvi kimi, qlobal problemlərin həllinə birgə yanaşma, həmrəylik və birlik nümayiş etdirilməsi, bu xüsusda dünya evimizin qorunması indiki nəslin özü üçün yaşam mübarizəsi və gələcək nəsillər üçün məsuliyyət məsələsidir [10].

Bizim araşdırma və tədqiqat hədəfimiz diasporaların ekoloji tarazlığın pozulması və iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı tədbirlərin məsuliyyətinin bölüşməsində yaxından iştiraka sövq edilməsi, yeni qlobal çağırışlar kontekstində tərəfdaşlıqları inkişaf etdirməyə çağırmaqdır.

Azərbaycan diasporasının ekoloji aksiyalar fonunda fəaliyyəti və təcrübəsindən geniş şəkildə yararlanmaq mümkündür [1; 2; 15].

Gündəmdə olan iqlim məsələlərini təşviq etmək və ekoloji həll yollarını tapmaq üçün diaspora elçilərinin seçilməsi kimi tövsiyələri dəyərləndirmək olar. Diasporaların dünyada ekoloji məsələlərə dair məsuliyyəti digər xalqların diasporalarına çatdırılmalıdır. Diasporaların iqlim dəyişikliyinə fəallığının artırılması ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir. Diasporaların fəaliyyəti üfüqi genişlənməli, sosial-mədəni fəaliyyətlə yanaşı, beynəlxalq məsuliyyət daşımali və sağlam humanitar missiya yerinə yetirməlidir.

Diaspora təşkilatları problemlə bağlı fəaliyyətlərində müvafiq təşviqat işlərinin aparılmasına diqqət yetirməli, xüsusilə ekoloji baxımdan davamlı inkişaf prinsiplərinə müvafiq olaraq, beynəlxalq aləmdə təşviqat aparılmalıdır.

Təhlükəli sənaye tullantılarının idarə olunması üçün aşağıdakı strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

Təhlükəli sənaye tullantılarının yerləşdirilməsi üçün yeni poliqonlar yaradılmalı;

Məişət tullantılarının çeşidlənməsi, utilizə edilməsi və təkrar emalının təşkili məqsədlə mütərəqqi təcrübədən istifadə olunmalı;

Tullantılardan bioqazın alınması üçün müvafiq üsullar tətbiq edilməli;

Enerji, eləcə də kompost alınması məqsədlə tullantılardan səmərəli istifadə edilməlidir və s. [10].

Azərbaycan diasporası və onun ekoloji problemlərin həlli istiqamətində fəaliyyəti. 2016-cı ildə Azərbaycan diasporasının təşkilatçılığı ilə müxtəlif ölkələrdə 1976-cı ildə Ermənistanda istifadəyə verilmiş və artıq istismar müddəti bitmiş Metsamor AES-in region üçün təhlükə olduğu bəyan edilmiş, beynəlxalq təşkilatların stansiyanın istifadəyə yararlılığının 2006-cı ildə başa çatdığını bildirməsinə baxmayaraq, Ermənistan tərəfindən bu müddətin 10 ildir ki, uzadıldığı vurğulanmışdır: *"Bu stansiya həm ərazini çirkləndirir, həm də yeraltı suları zəhərləyir. Biz insanlıq naminə dərhal bu stansiyanın bağlanması üçün çalışmalıyıq. Əgər biz bu stansiyanın bağlanmasına nail olsaq, deməli, bütün dünyanı xilas etmiş olacağıq"* [1; 2].

Azərbaycan diasporasının həmin çağırışlarının bu milli, həm də bəşəri əhəmiyyəti göz önündədir. Bunu regional və qlobal təhlükə kimi qiymətləndirən siyasi şəxslər və hökumət, dövlət nümayəndələri vardır. Buna açıq-aşkar münasibət bildirməkdən çəkinmir. Məsələn ABŞ (Amerika Birləşmiş Ştatları) konqresmeni Ceyms Moran Azərbaycan diasporasına məktub göndərərək, Ermənistanın Metsamor atom elektrik stansiyası (Nuruqahı) ilə bağlı kampaniya barədə fikirlərini bildirmişdir [9].

Məktubda bildirilir ki, 2011-ci il martın 11-də baş verən zəlzələ və sənami fəlakətindən sonra Yaponiyanın "Fukusima" atom elektrik stansiyasında yaşanan dramatik hadisələr nüvə enerjisinin bütün dünya üçün nə qədər təhlükəli olduğunu göstərmişdir: *"Ermənistanın enerji ehtiyaclarının 40 faizini ödəyən Metsamor stansiyası Sovet dövründən qalıb və təhlükəsizliyin indiki standartlarına cavab vermir. Buna görə də Birləşmiş Ştatlar Avropa Birliyi, Rusiya və beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə stansiyanın təhlükəsizliyini müasir standartlara uyğun möhkəmlətmək üçün müəyyən işlər görüb. Bizim Metsamorla bağlı işimiz çox vacibdir və mən bu prosesi yaxından izləyirəm"* [14].

Konqresmen Azərbaycan diasporasının kampaniyasını da diqqətdə saxlayacağını vəd etmiş və ABŞ-ın xarici yardımları və regiondakı (bölgedəki) nüvə siyasəti ilə bağlı Konqresdə müzakirələr zamanı bu məsələni nəzərə alacağını qeyd etmişdir.

Bu Azərbaycan diasporasının belə həssas problemə yanaşmalarından biridir. Bununla bağlı məsələlərə həmişə regional və qlobal kontekstdə baxıb, mövcud problemin həllinə çalışıb. Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən Azərbaycan diaspora təşkilatlarının reallaşdırdığı müvafiq tədbirlərdə bunu görmək mümkündür.

Eləcə də "Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının 31 mart 2017-ci il tarixində keçirilmiş altıncı iclasının Protokolu"nda yer alan perspektivlər də diasporal fəaliyyət üçün aktualdır. Ələlxüsus, ekoloji problemlərin həlli istiqamətindəki tədbirlərin, layihələrin gerçəkləşdirilməsi "sağlam dünya evimiz" üçün müasir qlobal çağırışlar sırasındadır.

Protokolda qeyd olunur ki, *“Ermənistanda yerləşən “Metsamor” nüvə enerji stansiyasının yeni bloklarının tikintisi ilə meydana çıxan ekoloji risklər və təhlükəsizliklə bağlı narahatlığın dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və mənafeyimizin qorunması prosesində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında beynəlxalq təşkilatlar və konvensiyalar çərçivəsində bu istiqamətdə əməkdaşlığın əlaqələndirilməsi”* zəruridir və müvafiq istiqamətdə diasporaların birgə fəaliyyətləri son dərəcədə əhəmiyyətlidir [5].

Məsələn, 2018-ci ilin may ayının 4-də Bakı şəhərində Azərbaycan - Ukrayna - Türkiyə xarici işlər nazirlərinin müavinləri səviyyəsində keçirilmiş üçtərəfli siyasi məsləhətləşmələrə dair hesabatı və məsləhətləşmələrin yekunlarına dair işçi sənəd layihəsində uyğun bilinən təkliflər sırasında *“Bu fəaliyyətin davamı olaraq – (diaspora), xaricdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan, Ukrayna və Türkiyə diaspora təşkilatlarının birgə əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin təmin olunması”* və *“Hər üç ölkənin xaricdəki diaspora təşkilatlarının birgə və əlaqələndirilmiş fəaliyyəti”* kimi müddəa yer almışdır və müvafiq tədbirin görülməsinə dair razılığa gəlinmişdir [11].

Düşünürük ki, diasporal əlaqələndirmə və müstəqil tədbirlərə ekoloji problemlərin də əlavə olunması olduqca vacibdir.

Nüvə enerjisi stansiyası barədə mövzudan əlavə o cümlədən, 2022-ci il 15 dekabr tarixində Azərbaycan ərazilərində təbii sərvətlərin, xüsusilə Qızılqaya qızıl və Dəmirli mis-molibden yataqlarının Ermənistanın qanunsuz istismarı cəmiyyətimizdə haqlı narazılıq yaratmışdır. Buna Azərbaycan diasporası da öz növbəsində reaksiya vermişdir. Bu münasibəti iqlim dəyişikliyi kontekstində diasporal addım kimi nəzərdən keçirə bilərik.

Məlumdur ki, buna etiraz əlaməti olaraq ekofəallar, media nümayəndələri və könüllülər Laçın-Şuşa yolunda müvafiq tələblərini irəli sürərək uzunmüddətli – 2022-ci il 12 dekabr tarixindən başlayaraq 138 gün davam edən dinc aksiyaya keçirmişlər. Azərbaycan Respublikasının suveren ərazilərində, Rusiya Federasiyası Sülhməramlılarının müvəqqəti nəzarət zonasında burada məskunlaşan ermənilər tərəfindən həyata keçirilən ekoloji terrorlar isə, əlbəttə ki, xaricdə yaşayan azərbaycanlıları da ciddi narahat etmişdir. Ona görə də ekoloji tarazlığın qorunması məqsədilə təşkil edilmiş bu tələblərə yalnız ölkə daxilində deyil, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar da dəstək vermiş, ölkə ərazisində və bölgədə ekoloji vəziyyətin gərginləşməsi ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə etmişlər.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan diaspora təşkilatları bəyanat yayaraq, Azərbaycanın qeyri-hökumət təşkilatlarını təmsil edən ekofəalların, könüllülərin və jurnalistlərin Şuşa-Laçın yolunda Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdirildiyi Azərbaycan ərazilərində təbii sərvətlərin qanunsuz istismarına etiraz əlaməti olaraq keçirdikləri aksiyanı dəstəklədiklərini bəyan etmişlər. Həmin bəyanatda bildirmişlər ki, ətraf mühitin

qorunması milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir insanın borcudur: "Biz - xaricdə yaşayan azərbaycanlılar, ana vətənimiz Azərbaycanda müvəqqəti yerləşdirilmiş Rusiya sülhməramlı kontingentinin nəzarətində olan ərazilərdə ekoloji vəziyyətin gərginləşməsindən ciddi şəkildə narahatıq. Beynəlxalq səviyyədə narahatlıq doğuran iqlim dəyişikliyi və su resurslarının azalması fonunda Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində bir qrup cinayətkar şəxsin ətraf mühitə sistemli xəsarət yetirən addımlarının azərbaycanlılara qarşı etnik nifrətdən - Azərbaycanofobiyadan qaynaqlandığı qənaətimizdir", - deyə bəyanatda bildirilmişdir [6].

Azərbaycan İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının 2021-ci il 1 oktyabr – 13 noyabr tarixlərdə Böyük Britaniyanın Qlazqo şəhərində keçirilən 26-cı Tərəflər Konfransında (COP26) işğaldan azad edilmiş əraziləri 2050-ci ilədək “netto sıfır emissiya” zonasına çevirəcəyini bəyan etmişdir.

Mənbə: “Yaşıl dünya naminə həmrəy olaq” şüarı ilə Azərbaycanda keçiriləcək BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu Sessiyasının rəsmi portalı: <https://cop29.az/en>

Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Sərəncamın imzalanması, bu Sərəncamda “Azərbaycan Respublikası beynəlxalq ictimaiyyətin etibarlı və məsuliyyətli üzvü kimi iqlim dəyişmələrinin fəsadlarına qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verir” kimi ifadənin işlədilməsi məsələnin mahiyyətini və əhəmiyyətini göstərir [3].

Bu mövzuda tədbirlər digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan diasporası tərəfindən də keçirilir və bu istiqamətdə təşviqedic addımlar atılır. Məsələn, Kanadada “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” çərçivəsində təşkil edilən forumda “Vətən” Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Mərkəzi, Azərbaycanlı Tələbələr və Məzunlar Platforması (ASAP) və Azərbaycanlı Tələbələr Assosiasiyası COP29-un iqlim dəyişikliyinə azaldılmasına

və yaşıl təcrübələrin təşviqinə yönəlmiş qlobal təşəbbüslərin təşviqində Azərbaycanın fəal rolunu vurğulamış, yaşıl enerji, təbiət, biomüxtəliflik, iqlim dəyişikliyinə sağlamlığa olan zərərlərinin prioritet sahələr kimi nəzərdə saxlanması, BMT-nin davamlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsində ətraf mühitin əhəmiyyəti müzakirələr edilmişdir [12].

BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası - COP29 cari ilin noyabr ayında Azərbaycanda baş tutacaq. COP BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının ali qərar qəbul edən orqanıdır. Hər il dünyanın hər yerindən hökumət nümayəndələri COP-da toplaşaraq iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması və fəsadlarının aradan qaldırılması istiqamətində birgə səylər göstərmək üçün çağırışlar edirlər [7].

Bu yöndə Azərbaycan diasporasının fəaliyyətinə gəldikdə, onların tarixi vətənlərində reallaşdırılan mötəbər tədbiri təbliğ və təşviq etməli olduğu qənaətinəyəyik. Xaricdə yaşayan hər bir azərbaycanlıya, bu stimula verməlidir, onlar bunu qürur hissi ilə yaşadıkları cəmiyyətlərə çatdırmalı, COP29 “diaspora elçiləri”nə çevrilməlidirlər.

Dünya diasporaları bu mövzuda birlik və həmrəylik göstərməli, tənqidə xarakterli hərəkətlərə yol verməməlidirlər. Bu, planetin davamlı inkişafı üçün həyati vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Təəssüf ki, Beynəlxalq Erməni Milli Komitəsinin yaydığı məlumatlara görə, Erməni-daşnak diasporası Bakıda keçiriləcək BMT-nin İqlim Dəyişikliyi Konfransı (COP29) öncəsi ölkəmizi gözdən salmaq üçün məkrli planlar hazırlayır. KİV-də verilən məlumatlardan aydın olur ki, Erməni Milli Komitələr Şəbəkəsi (ANCA) və onun ofisləri COP29 ilə hər hansı şəkildə bağlı olan bütün hökumət, siyasi, sosial, ictimai və media dairələrini əhatə edən xüsusi hazırlanmış proqrama başlamış, bununla da ermənilərin Qarabağa geri qayıtmaq hüququnu vurğulamaqla yanaşı bir sıra absurd tələbləri ilə bağlı Azərbaycana təsir göstərməyə çalışmışlar [9].

Belə hallara əsla yol verilməməlidir və beynəlxalq aləm tərəfindən qınanmalıdır. Ona görə ki, ölkəmizin ev sahibliyi etdiyi COP29 kainat üçün həyati vacib əhəmiyyət daşıyır. Bu xüsusda, bəşəri düşüncə ortaya qoyulmalı, diasporalar tərəfindən lokal tədbirləri qlobal mahiyyətli və xarakterli layihələrlə əvəz etməlidirlər. Lokal diasporalar yerləşib yaşadıkları və təşkilatlanıb fəaliyyət göstərdikləri ölkə xüsusunda öz işlərini qururlarsa, qlobal diasporalar beynəlxalq səviyyədə layihələr icra edirlər.

Buna misal olaraq, diasporaların Seneqaldakı nümunəvi addımlarını göstərmək olar. Bu ekoloji tədbirlər istiqamətində miqrantların ən yaxşı işidir ki, bundan da miqrasiyanın tənzimlənməsi sahəsində müsbət mənada istifadə edirlər.

Araşdırmaçı Aleksey Ovçinnikova görə “*Seneqalda xarici diaspora*

səhrələşməyə qarşı mübarizədə iştirak edir: əmək miqrasiyası və təbiətin qorunması adlı layihələr gerçəkləşir...

Vətəndən kənarında əlaqə saxlamaq üçün qəbilə sistemi töhfələr axını şəklində maliyyə resursu yaratmağa imkan verdi. Onlar tədqiqata və suyun çıxarılmasına sərf olunurdu. Gənc və əmək qabiliyyətli əhəlinin miqrasiya etdiyi Banqladeşdə də vəziyyət oxşar şəkildə inkişaf etdi.

Kənd yerlərindən şəhərlərə, ailələrə göndərilən pul köçürmələri isə nasos və ya su nasosunun alınmasına xərclənirdi” [16].

Məsələn, belaruslu eko-fəallar iqlim diplomatiyası, habelə yaşıl dünya üçün ən effektiv üsul yaşıl dünya şəbəkəsinin qurulması və qlobal ekoloji çağırışlar fonunda diasporal hərəkətin reallaşdırılması prinsipi ilə hərəkət edir. Vətəndən xaricdəki icmalar müştərək olaraq “Yaşıl dünya diaspora şəbəkəsi” qurmalıdır platformasını dəstəkləyir. Necə ki, “Yaşıl diaspora: Belarus fəalları üçün yeni üfüqlər” açır [8].

Akademik U.Ələkbərov “Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları” adlı tədqiqatında haqlı olaraq, *“davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın planlaşdırılması və idarə edilməsini, bu istiqamətlərin sahələrarası elm kimi formalaşdırılması barədə diqqəti cəlb edən maraqlı məlumatlar verilmişdir. ...müasir sivilizasiyanın çağırışları: qlobal, lokal, demokratik risklər, miqrasiya, yoxsulluq və qeyri bərabərlik, qlobal iqlim dəyişikləri və müasir idarəetmə texnologiyaları ilə bağlı müəyyən bilgilər irəli sürülmüşdür” [12].*

Zənnimizcə, diaspora ailəsi də dayanıqlı inkişafın yeni komponenti kimi çıxış etdiyinə görə qloballaşmanın əsas aktorlarından biri hesab oluna bilər.

Nəticə. Nəticə etibarilə diasporalar bu istiqamətdə səylərini artırmalı, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq etməlidir. Qlobal tədbirlərin təşəbbüskarına çevrilərək ixtisaslaşmış təşkilatlarla layihələr həyata keçirməlidirlər. Dünya İqlim Fondu ilə intensiv iş aparmalıdırlar. Bəşəri çağırışlara adekvat cavab verməyə maksimum potensialları ilə çalışmalıdırlar.

Azərbaycan dövləti və diasporası kontekstində məsələyə gəldikdə, hələ 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinə verdiyi müvafiq siyahıya görə, Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatından keçmiş 114 xarici diaspora təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan kimi kiçik bir ölkədə bu sayda milli icmaların – diaspora təşkilatlarının mövcudluğu, ümumilikdə dünyada bu rəqəmin daha böyük olduğunu düşünməyə əsas verir. Amerika, Polşa, İsrail, İran, Rusiya, Ukrayna, Almaniya, Estoniya, Yaponiya, Gürcüstan, Misir, Qazaxıstan, İraq, Macarıstan, Çin, Fransa, Hollandiya, Yunanıstan, Əfqanıstan, Türkiyə, Rumıniya, Küveyt, Liviya, Özbəkistan, Hindistan, Koreya, Bolqarıstan, Suriya, Moldova, Skandinaviya ölkələri, İtaliya, Belarus, habelə Tatarıstan və

Dağıstan ictimai təşkilatlarının [4] müvafiq potensialdan da iqlim dəyişikliyi fonunda maksimum yararlanmaq mümkündür.

Bununla bağlı müxtəlif formatlı tədbirlər təşkil edilə bilər. Mütəxəssis ekoloji pozğunluğun aradan qaldırılması yolunu aşağıdakı kimi təsnifləşdirir.

1. Sənaye istehsalında oksigenə tələbatı təkmilləşdirmək, və digər zərərsiz tələbatı həyata keçirmək.
2. Nəqliyyat sisteminin elektricləşdirilməsi, mexaniki və qeyri-mexaniki. Mexaniki dedikdə əsas və işlək yollara iki tərəfli elektrik xətlərinin çəkilməsi, avtomobillərin bu sistemə görə təkmilləşdirilməsi, yeni yol hərəkəti qaydalarının yaradılması və s.
3. Torpaqların münbitləşdirilməsi və yeganə oksigen istehsal edən yaşıllıqların salınması, suvarma sisteminin təşkili və bütün bunların, ümumi və dövlət tərəfindən qorunması [10].

Bunun üçün aşağıdakı təklif və tövsiyələrin diqqətdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Diaspora təşkilatları ekoloji problemlər (iqlim böhranı) ilə bağlı tədbirlər planı hazırlamalı və həyata keçirməlidir.

2. Beynəlxalq təşkilatlar diasporaların potensialını dəyərləndirməli və onlarla birgə ekoloji tədbirlər reallaşdırmalıdır.

3. Dünyanın gündəmində olan iqlim dəyişikliyi məsələlərini ictimaiyyət arasında təşviq etmək və ekoloji həlli yollarını tapmaq üçün “diaspora elçiləri” seçilməlidirlər.

4. Diasporaları koordinasiya edən qurumlar və bu istiqamətdə əməkdaşlıq platformasına malik olan təşkilatlar strategiyalarına “eko-diaspora” elementini əlavə etməlidir.

Eləcə də mütəxəssislərin gəldiyi qənaətlər nəzərdən keçirilməli və faydalı olanına əməl edilməlidir. Ekoloji pozğunluğun aradan qaldırılması yolu kimi irəli sürülən aşağıdakı amillər diasporalar tərəfindən təbliğ olunmalıdır: Sənaye istehsalında oksigenə tələbatı təkmilləşdirmək, və digər zərərsiz tələbatı həyata keçirmək; Nəqliyyat sisteminin elektricləşdirilməsi və s.

Ümumilikdə, diasporaların etnik-milli, sosial-mədəni platformalarla yanaşı, beynəlxalq humanitar prinsip və proqramlar həyata keçirmələri, dünyəvi proseslərdə iştirakları və mövqe nümayiş etdirmələrinin daha faydalı olacağı şübhəsizdir.

Məlumdur ki, ekosistemin pozulması, iqlim dəyişikliyi insan sağlamlığına təsir edir. Fikrimizcə, insan amilindən ibarət olan diasporalar da bir günəş altında yaşadığımız dünya evimizə sahib çıxmalı, yeni global çağırışlara adekvat cavab vermək üçün imkanlarını sərgiləməli, ekoloji tarazlığın qorunub-saxlanması probleminə, iqlim böhranına qarşı birgə mübarizəyə qoşulmalı və töhfəsini verməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan diasporu Oxçuqay fəlakətini dünyaya çatdırır. / “Modern.az” İnformasiya Agentliyi. [https://modern.az/diaspor/300100/azerbaycan-diasporu-oxcucay-felaketini-dunyaya-catdirir/javascript\(\);](https://modern.az/diaspor/300100/azerbaycan-diasporu-oxcucay-felaketini-dunyaya-catdirir/javascript();) (2021.10.02)
2. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi arxivi. № 05/1811-15, Qoşma 8 vərəq, 1 nüsxə, 11.06.2018
3. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, 25 dekabr 2023. <https://president.az/az/articles/view/62737>. 2010-2024.
4. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Aparatının Sənədlərin və vətəndaşların müraciətləri ilə iş şöbəsinin Sənədlərin dövriyyəsinin təşkili sektoru. Daxilolma № PA-118, 12 vərəq, 30.01.2018
5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Aparatının Sənədlərin və vətəndaşların müraciətləri ilə iş şöbəsinin Sənədlərin dövriyyəsinin təşkili sektoru. Daxilolma № 2395, 7 vərəq, 15.05.2018
6. COP29 2024-cü ildə Azərbaycanda keçiriləcək. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin saytı - <https://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=20466> (2021.10.09)
7. Erməni diasporu COP29 ərəfəsində Azərbaycana qarşı məkrli plan hazırlayıb. / DiasporaTV. <https://www.diaspora.tv/az/ermeni-diasporu-cop29-erefesinde-azerbaycana-qarsi-mekrli-plan-hazirlayib> (2021.10.10)
8. Ələkbərov U. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. - Bakı: Təhsil, - 2017, - 176 s.
9. Günaz.TV - <https://www.gunaz.tv/az/post/5016> (2021.10.20)
10. Hüseynov S. Davamlı inkişafın perspektivləri və ekoloji problemlərin həlli. “Azərbaycan BU GÜN VƏ SABAH”. - 2007.- №6.- S.58-65.
11. Xaricdə yaşayan soydaşlarımızdan dəstək / Azərbaycan qəzeti. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/xaricde-yasayan-soydaslarimizdan-destek-1671056407> (2021.10.02)
12. Kanadada “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” çərçivəsində COP29-a həsr olunmuş tədbir keçirilib. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin saytı - <https://diaspor.gov.az/az/news-detail/kanadada-yasil-dunya-namine-hemreylik-ili-cercivesinde-cop29-a-hesr-olunmus-tedbir-kecirilib-4401>
13. What is eco-diaspora? / Eco-Diasporas. <https://ecodiasporas.wordpress.com/about/what-is-it/> (2021.10.01)
14. Доклад Международного дискуссионного клуба «Валдай» // Климатическая политика в глобальном обществе риска. Декабрь, 2020. (Мария Апанович, Олег Барabanов, Елена Маслова, Роман Райнхардт, Екатерина Саворская, Павел Черемсин).
15. Еврейская диаспора поддержала кампанию “Stop Metsamor”. Информационно-Культурный Портал // <https://incity.az/2016/06/08/evrejskaya-diaspora-podderjala-kampaniu-stop-metsamor/> (2021.10.02)
16. Зеленая диаспора: Новые горизонты для белорусских экоактивист. // https://ecohome.ngo/zelenaya-diaspora-novye-gorizonty-dlya-belarusskih-ekoaktivist_ok/ (2021.10.21)

ДИАСПОРА В КОНТЕКСТЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ: НОВЫЕ ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ И АДЕКВАТНЫЕ ОТВЕТЫ (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ)

Яхья М.БАБАНЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется влияние диаспор, ставших транснациональными институтами, в контексте новых глобальных вызовов, а также их место и роль в современном мире.

На первый план выдвигается необходимость использования имеющегося потенциала диаспор не только с национальной, но и с общечеловеческой точки зрения. Анализируется участие диаспор в проблеме обеспечения экологической безопасности, ставшей серьезной угрозой в мире, и в кризисе изменения климата.

Подчеркивается жизненно важное значение COP29, которую примет Азербайджанская Республика, для мира и обосновано, что это мероприятие должно стать пропагандистской стратегией азербайджанской диаспоры в настоящее время.

Объясняются сущность и значение терминов «эко-диаспора» и «глобальная-диаспора». На современном этапе показаны основные цели данной деятельности. В этом направлении выдвинут ряд предложений и рекомендаций. В завершение выдвинут ряд предложений и рекомендаций по дальнейшему развитию этих инициатив.

Ключевые слова: Диаспора, глобальные вызовы, международные отношения, эко-диаспора, инклюзивная диаспора, послы зеленой диаспоры, азербайджанская диаспора, COP29.

DIASPORA IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS: NEW GLOBAL CHALLENGES (ON THE EXAMPLE OF THE AZERBAIJANI DIASPORA)

Yahya M.BABANLI

SUMMARY

The article examines the impact of diasporas, which have evolved into transnational institutions, in the context of new global challenges, and explores their place and role.

The need to use the existing potential of diasporas not only from a national point of view, but also from a human point of view is brought to the fore. The participation of diasporas in the problem of ensuring environmental security, which has become a serious threat in the world, and in the climate change crisis is analyzed.

The article highlights the vital importance of COP29, which will be hosted by the Republic of Azerbaijan, for the global community, and argues that this event should serve as a key component of the Azerbaijani diaspora's current advocacy strategy. The essence and significance of the terms eco-diaspora and global-diaspora are explained. At the present stage, the main goals of this activity are shown. Several proposals and recommendations for further development in this area are presented.

Keywords: Diaspora, global challenges, international relations, eco-diaspora, include diaspora, green diaspora ambassadors, Azerbaijani diaspora, COP29

JURNALİSTİKA

UOT (

DEMOKRATİK İDEYALARIN VƏ DÜNYA
MƏDƏNİYYƏTLƏRİNİN TƏBLİĞİNDƏ ƏHMƏD BƏY
AĞAOĞLUNUN ROLU

Sevil Q.HƏSƏNOVA*, Qərənfil D.QULİYEVA†

Şərq xalqlarının milli-azadlıq hərəkətində və mədəni yüksəlişində çox görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimiz olub. Onlardan biri də mütəfəkkir alim, publisist, jurnalist, ictimai-siyasi xadim Əhməd bəy Ağaoğludur. Onun yaradıcılığı bütün dövr üçün aktual və əhəmiyyətli hesab olunan çoxsaylı problemlərin şərh baxımından xüsusi maraq kəsb edir. O, mübarizə və mücadiləsini qələmi, sözü ilə aparmışdır. Nəticədə yalnız Azərbaycanda deyil, Böyük Türk dünyasında həm istedadlı qələm əhli kimi, həm də ictimai-siyasi xadim kimi tanınmış və bu gün də hörmətlə yad edilir. Ə.Ağaoğlu yaradıcılığında demokratik, bəşəri ideyaların təbliği daha çox özünü büruzə verir. Müəllifin əsərlərində həm də Şərq-Qərb dixa-tomiyası, islam və müasirlik, türk tarixi yaddaşına qayıdış məsələləri də mühüm yer tutmaqdadır. Bu da Əhməd bəyin həm Şərq, həm də Qərb dünyasını, fəlsəfəsini, tarixini, mədəniyyətini çox yaxşı və geniş bilməsindən irəli gəlir. Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında Şərq-Qərb fəlsəfəsi və mədəniyyəti haqqında olan yazılar, əsərlər onu tez bir zamanda həm ədəbi, həm də siyasi mühitdə məşhurlaşdırmışdı. Müəllif bu məzmununda olan tədqiqatlarının əksəriyyətini Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayarkən yazmışdır. Bu əsərlər müəllifin formalaşmış dünyagörüşünü, həyata baxışlarını ifadə edirdi. Müəllifin irəli sürdüyü fikirlərdə, düşüncələrdə demokratik ideyalar, Şərq-Qərb fəlsəfəsi, mədəniyyəti, tarixi mükəmməl şəkildə əks etdirilib.

Tədqiqat zamanı Əhməd Ağaoğlunun əsərləri və onun irsini tədqiq edən müəlliflərin əsərləri də təhlil edilib və bu haqda onların fikir və mülahizələrinə yer verilib. Sonda belə nəticə əldə etmək olur ki, Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığı, dünyagörüşü, fəlsəfi fikirləri hüquqi dövlət, azad cəmiyyət quruculuğunda mühüm rol oynadığı üçün bu gün də, sabah da aktualdır.

Açar sözlər: demokratik ideyalar, Əhməd bəy Ağaoğlu irsi, ictimai-siyasi proseslər, dünya mədəniyyətlərinə münasibəti

* BDU-nun Jurnalistika fakültəsinin professoru, filologiya elmləri doktoru; dnyaminqizi64@gmail.com; ORCID ID: 0009-0008-7494-6532

† BDU-nun Jurnalistika fakültəsinin dosenti, filologiya elmləri doktoru; sevilqiyasqizi@gmail.com; ORCID ID 0009-0005-3353-5620

Giriş. Azərbaycan xalqının mədəniyyətində, ədəbiyyatında, mətbuatında, ictimai fikir tarixində, milli şüurunun formalaşmasında və təbliğində elə görkəmli şəxsiyyətlərimiz var ki, onlar nəyinki, ölkəmizdə, hətta Böyük Türk dünyasında da hörmət və izzətlə tanınırlar. Onların qoyub getdikləri çox zəngin ədəbi-bədii, elmi yaradıcılığı, mətbu irsi, fəlsəfi fikirləri, həyata baxışları illər, əsrlər belə ötsə də öz aktuallığını, əhəmiyyətini itirməyib və itirməyəcək də. Çünki onların müraciət etdiyi mövzular ümumbəzəri ideyaların təbliğinə yönəldilib. Bu problemlər yalnız Şərqi, Qərbi dünyasını deyil, bütün dünyanı narahat edən məsələlərdir.

Bu nəhəng şəxsiyyətlər müxtəlif yerlərdə dünyaya gəlib, təhsil alsalar da onları birləşdirən bir amal, bir qayə, bir istək var idi: *“Xalqın milli varlığını təsdiqləmək, onu layiq olduğu yüksəkliyə qaldırmaq, insani haqqlarını özünə qaytarmaq”* [7, s.3].

Onlar həyatda nə qədər məhrumiyyətlərlə, çətinliklərlə üz-üzə qalsalar da məqsədlərindən dönmədilər. Xalqının, millətinin xoş gələcəyi üçün uzun mübarizə, mücadilə yolu keçən bu böyük amal, əməl yolçuları sözləri ilə özlərini və yaradıcılıqlarını əbədiyaşara çevirdilər. Onlardan Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Ağaoğlu, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, Ə.M.Topçubaşov və daha necə-necə dühalarımızın adlarını çəkə bilərik. Bu adlar nəinki, tarixə, hətta xalqın gen yaddaşına yazıldı.

Bu məqalədə onlardan biri, Türk dünyasında, Şərqi aləmində çox yaxşı tanınmış fikir, əqidə, amal, məslək adamı olan Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında oxucuya geniş məlumat vermək istərdik. Əslində, yalnız öz dövrünün deyil, hər dövrün yüksək söz sahibi olan, istedadlı jurnalist, publisist, yazıçı, redaktor, pedaqoq, ictimai-siyasi xadim Ə.Ağaoğlu haqqında yalnız bir məqalədə bəhs etmək çox-çox azdır. Ona görə bu məqalədə onun daha çox demokratik fikirlərinə, fəlsəfi düşüncələrinə, Şərqi-Qərbi mədəniyyətinə və fəlsəfəsinə münasibəti və bu münasibətin yaradıcılığındakı təzahüründən bəhs etmək istərdik.

Bildiyimiz kimi, Ə.Ağaoğlu da bir çox ziyalılarımız kimi, ölkəmizdə müstəqil qəzetin yaradılmasına nail ola bilmədiyi üçün əvvəlcə “Qərbi və Rusiya jurnalistikasında səmərəli, qızgın fəaliyyət göstərmişdi” [7, s.82]. O, hələ tələbə olarkən Parisdə çap olunan “Revü blo”, “Lya Nuve Revü”, “Jurnal de Deba”, “Revü Politik” kimi mətbuat orqanlarında müxtəlif məzmununda (əsasən şərqşünaslıq mövzusunda) məqalələrlə çıxış edib. Əhməd bəy hələ çox gənc yazar olmasına baxmayaraq onun bu məqalələri “mütəxəssislər tərəfindən yaxşı, maraqla qarşılanırdı” [7, s.16].

Odur ki, Əhməd bəy illər sonra Avropa təhsili görmüş, oranın ədəbi mühitində yetişmiş bir yazar olub. Avropa dillərinin bir neçəsini çox yaxşı bildiyi üçün onun ədəbi-bədii, elmi-nəzəri irsi çox zəngindir. Fransada Paris Hüquq Məktəbində mükəmməl təhsil alan Ə.Ağaoğlu bütün varlığı ilə hür-

riyyəət və demokratiya aşığı idi. Bu keyfiyyətlər onun yaradıcılığına da sirayyəət etdi və “O, milliyyəət şüurunı oyandırmaq üçün səsi gəldikcə bağırırdı” [7, s.4].

Ə.Ağaoğlu Fransada yalnız bir tələbə kimi təhsil almaqla kifayətlənmədi. O, burada oxuyarkən həm dövrü mətbuatda çap olundu, həm də dövrün görkəmli alimləri, siyasi xadimləri, ziyalıları ilə mütəmadi ünsiyyəət qurdu, onların mühazirələrini dinlədi, fikirlərini onlarla bölüşdü, onlardan dəyərli məsləhətlər aldı. Bütün bunlar Ə.Ağaoğlunun istedadlı söz sahibi, mütəfəkkir alim, uzaqgörən siyasətçi kimi yetişməsinə səbəb oldu.

Beləliklə, Əhməd bəyin dünyagörüşü, siyasi baxışları tamamilə dəyişdi. Bu dəyişiklik ona Şərqlə yanaşı Qərbi də öyrətdi. Ə.Ağaoğlu Şərqi yənidən öyrənməyə başladı. Yaradıcılığında hər ikisinin mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə geniş yer verərək müqayisələr apardı. Bu mövzuda ilk çıxışlarını Fransada edən Ə.Ağaoğlu mövzunu Türkiyədə daha geniş şəkildə, mühacirət həyatı yaşayarkən davam etdirdi.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Ə.Ağaoğlu 1920-30-cu illərdə Türkiyədə çox gərkin ictimai-siyasi və elmi-ədəbi yaradıcılıqla məşğul olub. Müəllif bu müddət ərzində Türkiyənin və digər ölkələrin, xalqların mədəniyyətinə, tarixinə aid bir necə əsər yazıb və bəzilərini çap da etdirib. Həmin əsərlərdən “Türk hüquq tarixi”, “Türk mədəniyyəət tarixi”, “Konstitutsiya hüququ”, “Dövlət və fərd”, “Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Üç mədəniyyəət”, “İngiltərə və Hindistan”, “İran və inqilabı”, “Malta xatirələri” və s. əsərlərinin adlarını çəkə bilərik. Müəllif bu əsərlərində həmin ölkələrdə baş verən ictimai-siyasi, tarixi, mədəni proseslərə daima nəzər yetirərək, onların tarixi və bu günü haqqında öz dəyərli fikirlərini, mülahizələrini bildirib. Bu fikirlər arasında müəllifin sağlam tənqidi fikirləri də diqqəti cəlb edir. Ədibin həmin əsərlərində siyasi proseslərə yanaşma tərzi və bu proseslər haqqında söylədiyi fikirlər aktuallığını bu gün də saxlayır. Çünki həmin illər ədib həm də “böyük həyat məktəbi keçmiş, nüfuzlu və təcrübəli bir siyasət adamı idi” [7, s.39].

O, bu keyfiyyətlərə yalnız təhsil aldığı məktəb və universitetdə yiyələnmişdir. Dünyanın nüfuzlu siyasət və ədəbiyyat alimləri, şəxsiyyətləri ilə mütəmadi görüşləri, onlardan öyrəndikləri, zəngin mütaliyə dairəsi və s. məsələlər buna səbəb olmuşdur. Ona görə də hələ gənc ikən, Parisdə təhsil alarkən onun siyasi görüşlərində demokratik ideyalar, dövlət məsələləri və onların təbliği mühüm yer tuturdu. Gənc yazar ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı “vaxt tapdıqca ciddi elmi-tədqiqatlara da girir” [7, s.33] və dünya mədəniyyətləri, demokratiyası haqqında öz fikir və mülahizələrini bildirirdi.

O, 70 illik ömrünün 50 ilindən çoxunu bu sahəyə həsr edərək yüzlərlə elmi, bədii-publisistik məqalələr, onlarla əsərlər ortaya qoydu. Bu əsərlərin ərsəyə gəlməsində onun hadisələrə yanaşma tərzi və düzgün nəticə çıxar-

ması, keçdiyi böyük həyat yolu və mübarizə təcrübəsi ona yardımçı oldu.

Əsas hissə. Bütün həyatı və yaradıcılığı boyu azadlığı, demokratiyanı, sərbəstliyi təbliğ və təlğın edən Ə.Ağaoğlu hələ sovetlərdən əvvəl də çar rus hökumətinin türk xalqlarına qarşı apardığı “parçala höküm sür” siyasətini qəbul etmədi və buna qarşı mübarizəyə başladı. Mübarizəsini, mücadiləsini sovet Rusiyası dövründə daha amansız və qəti şəkildə davam etdirdi. Sovetlər onu sovet ideologiyasının, rejiminin qatı düşməni saydıqları üçün “tərixin səhnəsindən silinməsinə, yaxud böhtan və iftiralarla gözdən salınmasına, unudulmasına çalışdılar” [9, s.10]. Amma buna nail ola bilmədilər, tarix həqiqətləri üzə çıxardı və Ə.Ağaoğlunun böyük şəxsiyyət olduğunu sübut etdi.

Həyatını mühacirətdə başa vuran Əhməd bəy Türkiyənin ən məşhur qəzetlərindən olan “Cümhuriyyət” və “Hakimiyeti milliyeti”də mütəmadi çap olunub. O, burada həm yuxarıda adlarını sadaladığımız məşhur əsərlərini sil-silə şəklinə çap etdirib, həm də bədii-publisistik məqalələrini. İllər sonra həmin əsərlərdən bir necəsi ailə üzvləri tərəfindən nəşr olunub. Daima xalqını, millətini, türk dünyasının gələcəyini düşünən müəllif yazırdı: “*Ufkun öte tərəfindən bizi ne bekliyor? Memleketimiz ve halkımız için ne gibi mustakbel bir hayat tasavvur ediyorum? Hulasa hangi mefkurenin tahakkukuna doğru yürüyoruz?*” [1, s.7].

Müəllifin yaradıcılığı ilə tanış olarkən bizə bəlli olur ki, bu suallar yalnız müəllifi düşündürməməli, məmləkətinin xoşbəxtliyi, azadlığı uğrunda mübarizə aparan hər kəsi düşündürməlidir. Məhz müəllif də bu çağırışı edərək hər birimizi vətənpərvərliyə, millətsevərliyə səsleyirdi: “*Həpimiz bir noktada müttehit ve müttefikiz: Haki paki vatani istihlas ve mevcudiyeti milliyə ve istiklali-millimizi temin hususunda!*” hər kəsi vətəni, milləti üçün mübarizə aparmağa çağırır. *Fərq etməz zəngini, kasıbı, qadını, kişisi, şəhərlisi, kəndlisi hər kəs “həp yekdil ve yekcihettir”* [1, s. 8].

Müəllif yaşadığı, təhsil aldığı ölkələrin hər birində ictimai-siyasi həyatda baş verən bütün hadisələrə diqqət yetirir və onları təhlil edir, məqalə və əsərlərində fikirlərini bildirirdi. Hətta 1919-cu ildə ingilislər tərəfindən Malta adasına sürgün edilərkən və sürgündə olarkən də Ə.Ağaoğlu yaradıcılığını davam etdirib və məşhur “Üç mədəniyyət” əsərini də burada sürgündə olarkən yazıb. O, əsərində xristianlıq, islam və buddizm dini-fəlsəfi sistemlərin müqayisəli təhlilini verməklə yanaşı demokratik, hüquqi dövlət prinsiplərinə, əxlaq məsələlərinə də müraciət edib: “*Ahlakıyat noktai nazarından bizce yalnız vicdan umuminin tasvibine mazhar olan her hanki bir hükümet meşrudur. Onun haricinde her hanki bir hükümet qayri meşrudur ve binaenaleyh gasıb ve cebbardır, işdeigi her fil qayri meşrudur. Böyle bir hükümete tabiiyet günah olduğu gibi, aleyhine kıyam da bir vecibe ve sevaptır*” [1, s.11].

Ə.Ağaoğlu yalnız bu əsərində deyil, əksər məqalələrində, əsərlərində demokratik ideyalara, hüquqi qaydalara, ölkənin hüquqi qaydalarla idarə edilməsinə geniş yer ayırırdı. Əlbəttə bu belə də olmalıdır. Çünki müəllifin bəhs etdiyi Avropada demokratiya, hüquq hər kəsdən və hamıdan ucada dayanır: “*Qərb mədəniyyətinin Şərq üçün ən çox aktual olan bu sahəsi artıq inkişafın sivilizasiya qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq dünyanın bir çox bölmələrində intişar tapmış, iqtibas əsasında yayılmışdır*” [6, s.42].

Ədibin böyüklüyü onda idi ki, o bütün insanları bəşəri ideyalar ətrafında birləşməyə və bu işdə hər kəsi öz vicdanına hakim olmağa çağırırdı. Doğrudan da insan dilindən və dinindən asılı olmayaraq təmiz vicdana sahib olarsa o, heç vaxt qanunları pozmaz, hüquqa zidd hərəkətlər etməz: “*Vicdani umuminin tasvip ve iltizam ettiği her şey hem ahlaki, hem hukukidir. Tabiri aharla her nevi hukuk ve ahlakın ve binaenaleyh her nevi hükümet ve hakimiyetin yegane menşei cemaattır, cemaatın vicdani umumisidir*” [1, s.12].

Müəllif bu məsələdə islami görüşlərə də yer ayırırdı. Çünki, onun islam dini haqqında bu gün də aktuallığını, əhəmiyyətini itirməyən fikir və mülahizələri var: “*İslami noktai nazardan serbestçe tezahür eden iradei-milliyə hükümetin yegane binasıdır. Hülasə islamiyet noktai-nazarından hükümetin əsası icmai-ümmet ve usulü de hakimiyeti-milliyə ile murakabedir*” [1, s.14].

Bu gün Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixi ilə bağlı tədqiqatlar davam etməkdədir. Təbii ki, Azərbaycan mühacirət jurnalistikası tarixində böyük rolunu oynayan şərqşünas-alim, tənqidçi, mühacirət mətbuatının zənginləşməsində xüsusi yeri olan Ə.Ağoğlunun da ədəbi-bədii və elmi irsinin tədqiqi davam etməkdədir. Ə.Ağoğlunun həyatı, yaradıcılığı və mübarizəsi millətə, xalqına, torpağına, dövlətinə xidmət etmək istəyən hər bir kəs üçün, əsasən də qələm-söz əhli üçün, ideal bir nümunədir.

Hələ tələbə ikən Parisdə “Nouvel Revü” və digər mətbu orqanlarında məqalələrini çap etdirən Əhməd bəy burada Qərb fəlsəfəsini, tarixini, mədəniyyətini öyrəndi və buna aid də məqalələrlə çıxış etdi. Müəllif bu fikirlərini sonralar Türkiyədə, geniş şəkildə 1920-30-cu illərdə davam etdirdi. Türkiyədə Milli Qurtuluş hərəkatının rəhbəri Mustafa Kamalla tanışlığı və sonra dostluğu onun siyasi və fəlsəfi görüşlərinə də təsir etdi. Müəllif burada daha məhsuldar işlədi. Xüsusən də 1923-cü ildən – Türkiyə Respublikası yaranandan Əhməd bəyin həm həyatında, həm də yaradıcılığında yeni bir mərhələ başlayır. Bu proses 1939-cu ilədək davam edir. Ə.Ağaoğlu burada mütləq olaraq Mustafa Kamalla və Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə aparən mühacirlərlə görüşür, söhbətlər aparır və s.

Xüsusən də Türkiyənin daxilində və xaricində baş verən bütün hadisələri izləyir, problemləri dərinlən öyrənir, onları geniş və əhatəli təhlil edən Ə.Ağaoğlu yazırdı: “*yapduğumuz milletin de qayət doğru olarak tarif ettiği*

veçhile haraketi milliyedir. Öyle bir harakatı milliye ki, hem ihtilali ve hem onkılalı şamil ve ayni zamanda da bunların her ikisinin fevkinde, her ikisinden daha şumullü, daha derin ve daha vasidir” [1, s.19].

Biz klassiklərimizin mətbuat irsinə diqqət yetirərkən bir daha şahidi oluruq ki, onlar 20-ci yüzilliyin əvvəllərində daha çox milli özünüdərk və milli özünəqayıdış uğrunda mübarizə aparıblar. Xüsusən də, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ü.Hacıbəyli, C.Hacıbəyli, Ə.Ağaoğlu bə başqalarının adlarını çəkə bilərik. Onların apardığı bu mücadilə tez bir zamanda öz bəhrəsini verdi. Çar rus hökuməti nə qədər amansızcasına təqiblər etsə də, xalqımız öz azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxdı: *“Xalq kütlələrinin oyanışı və onların milli, siyasi və vətəndaş bərabərliyi uğrunda mücadiləyə səfərbər olunması XX əsrin ilk illərində Azərbaycan türklərinin intellektual elitasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri idi. Bu istiqamətdə durmadan çalışan Azərbaycan aydınlarının ən parlaq nümayəndələrindən biri isə, heç şübhəsiz ki, Ə.Ağaoğlu idi”* [3, s.134].

Mətbuatda onların apardığı bu mübarizə milli şüura təsir edərək onun dirçəldilməsinə səbəb oldu. Milli özünüdərk və milli özünəqayıdış prosesində 1905-1907-ci illər ölkəmizdə baş verən hadisələr və yeni fəaliyyətə başlayan mətbuat orqanları mühüm rol oynadı. Məsələn, Ə.Ağaoğlunun və Ə.Hüseynzadənin redaktorluğu ilə 1905-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Həyat” qəzeti, daha sonra isə Əhməd bəyin redaktorluq etdiyi “İrşad” və “Tərəqqi” qəzetləri daha çox rol oynadı. Bu qəzetlər ilk dəfə olaraq xalqı öz azadlığı uğrunda mübarizəyə səfərbər etmək əzmi ilə çalışdılar.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, Ə.Ağaoğlu Türkiyəyə gəldiyi ilk gündən orada baş verən bütün hadisələrlə maraqlanır və onlar haqqında mütəmadi olaraq, əsərlərində öz maraqlı, dəyərli fikir və mülahizələrini bildirir. Müəllif əsərlərində Osmanlı imperatorluğunun tarixinə, orada baş verən hadisələrə də nəzər salır, baş verən hadisələr haqqında məlumat verir və təəssüflə bildirir ki, Osmanlı imperatorluğu qurulduğu gündən onu məhv etməyə, qüdrətini alçaltmağa çalışan qüvvələr elə imperatorluğun öz içində olub. Müəllif belə bir zamanda *“İstanbul bir sersəm, bir şaşkın izini yolunu qayıp etmiş bir serseri halını alıyor, ne yapacağını təkdirdən aciz kalarak tereddütler içinde memleket ve millet için yalnız muhlik olmakla kalmayan çirkin lavhalar irae ediyor”* [1, s.25] söyləyərək fikrini bildirirdi.

Biz Ə.Ağaoğlunun Türkiyədəki fəaliyyətinə nəzər salarkən görürük ki, onun siyasi görüşlərində demokratiya və respublikaçılıq ideyaları daha mühüm yer tutur və hər zaman diqqəti özünə cəlb edir. Odur ki, o, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasını sevinclə, fərəhlə qarşılayır və bu sevincini yazılarında da bəyan edirdi: *“İşte bir cemaat içinde böyle bir zümre teşekkül eder etmez, onun yüksek, pak kısmı daima hakiki mülhemat menbalarını keşfeder ve o cemaatın hakiki saadet ve refah yolunu irae eyler. Tabiatı ile*

böyle bir zümre her şeyden evvel cemaati teşkil eden unsurun ekseriyetini arar, onu anlamağa çalışar ondan mülhəm olmağa başlar, maddi, manevi ihtiyaçlarını tatmine koyulur” [1, s.55]. Müəllif sonra təəssüflə bildirir ki, bizdə bəzən rəhbərlərlə sadə xalq arasında dərin bir uçurum yaranır: “*Rehber münevver zümrenin esas vazifəsi işte bu şeraiti tehiyeden ve istiklal ve hürriyet temellerini vazeylemekten ibarettir*” [1, s.61].

Ə.Ağaoğlunun geniş oxucu dairəsi tərəfindən hərarətlə qarşılanan əsərlərindən biri “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəridir. Müəllif bu əsərində də Şərq-Qərb fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə, nəzəriyyəsinə, dünyagörüşünə, təcrübəsinə istinad edir. Çoxsaylı müqayisələr aparır və fikrini belə bəyan edir: “*Bezen Şarkmı, Qarpmı diye soruluyor. Bazen de ananettan, mukaddesattan bahsolunuyor. Fakat bütün bunlar qayri muayyen, qayrı vazih, karmakarışık, yekdigerine girift bir tarzda vaki oluyor. Ne şarklı Şarkın ne olduğunu, oradan ne umduğunu, ne aradığını nihayete kadar izah eyliyor, ne qarplı Qarptan neler ümit ettigini, ne istedigini söylüyor*” [1, s.62].

Biz Ə.Ağaoğlunun apardığı mücadiləyə, mübarizəyə nəzər salarkən onun həyatda da əsərlərində olduğu kimi mətinliyi, mübarizliyi ilə rastlaşırıq. Bütün həyatını xalqının, millətinin inkişafına, azadlığına, xoşbəxtliyinə həsr edən müəllif həmişə Şərqlə-Qərbi müqayisə edir. Burada müəllifin əsas fikri, istəyi Şərqlə-Qərbi yeniliklərə can atması, onları əldə etməsidir. Aydın Balayev Əhməd bəyin fəaliyyətini belə izah edir: “*məqsəd isə Şərqlə-Qərbdən ciddi geriliyinin aradan qaldırılması və türk-müsəlman xalqlarının dünyada layiq olduqları yeri tutmasına yardımçı olmaq idi*” [3, s.41]. Əhməd bəy Qərbin bu nailiyyətlərini əldə etmək üçün xalqını tərəqqiyə, elmə səsləyir və yalnız bu yolla Şərqdəki tənəzzülün aradan qaldırılmasını tövsiyə edir: “*...müsəlman xalqları tərəfindən Qərbin təkcə elmi-texniki nailiyyətlərinin deyil, həm də mənəvi-siyasi dəyərlərinin və ilk öncə, azadlıq və bərabərlik prinsiplərinin mənimsənilməsində görürdü*” [3, s.63].

Şərq-Qərb mövzusunda müəllif bir necə əsərlərində müraciət edib. Onlardan biri də “Üç mədəniyyət” əsəridir ki, yuxarıda da onun haqqında məlumat verdik. Müəllif yuxarıda adlarını sadaladığımız əsərlərə nisbətən bu əsərdə mövzuya daha geniş yer verib: “*İşte bu ortak din, bu ortak dimağ ve kalp faliyetidir ki bütün bu alemin zihniyetini, görüş tarzını, duyğularını, kalplerini birleştirmiştir. Her nereye getseniz aynı düşünüş ve duyuş tarzına, aynı zihniyete kafa ve kalbin aynı metot üzerine hareket ettiklerine rastlarsınız*” [2, s.7].

Məhz buna görə tədqiqatçılar müəllifin “Üç mədəniyyət” əsəri haqqında daha çox fikir bildiriblər. Ədəbiyyatşünas alim Şahnəzər Hüseynovun Ə.Ağaoğlunun digər əsərləri haqqında da çox qiymətli fikirləri var. Alim məhz bu əsərə görə Ə.Ağaoğlunu “orijinal bir zəka sahibi adlandırır” [6, s.79-80].

Ş.Hüseynov çox doğru söyləyir. Həqiqətən də Ə.Ağaoğlu fəlsəfi fikirləri, geniş dünyagörüşü, mütaliə dairəsi, fitri istedadı ilə cəmiyyətin hər zaman diqqətini cəlb edib. Ona görə də əsərlərində söylədiyi fikirlər, irəli sürdüyü mülahizələr, yüz il bundan əvvəl söylənilməsinə baxmayaraq bu gün də, sabah da əhəmiyyətlidir, aktualdır: “*Zaten medeniyet bölünmez olduğundan, onu tam almak istemeyenler ona çarpıyor, çöküyorlar. Yüz yıldan beri çabalayıp müspet bir sonuca varamadığımızın sebebi hep budur*” [2, s.13]. Müəllif Şərqi-Qərbi mədəniyyətləri, fəlsəfələri, dünyagörüşləri haqqında mülahizələrini söylərkən Qərbi mədəniyyətini qəbul etmək dəst-xəttini özünəməxsus analitik müqayisələrdən istifadə edərək əsaslandırmağa çalışıb [6, s.37].

Ə.Ağaoğlunun əsərlərinə diqqət yetirərkən bəlli olur ki, o, cəmiyyətdə onu narahat edən çoxsaylı problemlərə maraqlı edib və onların həlli yollarını da göstərmiş. Həmin mövzulardan biri də mənəvi-əxlaqi məsələlərdir. Gülsərən Akalın yazır ki, “*milli tərbiyə və milli şüur mövzusunda cəmiyyətdə əxlaq nədir, necə olmalıdır suallarına cavab verməyə çalışmış, cəmiyyətdə əxlaqın önəmini hər fürsətdə dilə gətirmişdir*” [4, s.21].

Ə.Ağaoğlu yaradıcılığına istər Türkiyədə, istər Azərbaycanda bir çox alimlər müraciət ediblər və çox qiymətli əsərlər ərsəyə gətiriblər. Onlardan biri də görkəmli ədəbiyyatşünas, mətbuatşünas alim Əziz Mirəhmədovdur. Görkəmli alim dövrün ictimai fikir cərəyanları, müxtəlif mətbuat orqanları və yazıçıları haqqında çox saylı məqalə və əsərlərin müəllifidir. O, demokratik ideyalar, azad cəmiyyət uğrunda ardıcıl, səmərəli mübarizə aparan Ə.Ağaoğlu haqqında da həm sovet dövründə, həm də 1991-ci ildən sonra məqalələr və əsərlər yazıb. Sovet dövrü “burjuaz yazarı” deyə tənqid etdiyi Ə.Ağaoğlu yaradıcılığına yenidən qayıdan alim “Əhməd bəy Ağaoğlu” adlı monoqrafiya ərsəyə gətirdi və sağlam, obyektiv fikir və mülahizələrini bildirdi. Bu Əziz müəllimin böyüklüyündən irəli gəlir ki, öz yazdığı yalnışlıqları özü də düzəltdi və bunu ictimaiyyətin diqqətinə çatdırdı.

Əziz müəllim, bu əsərində Ə.Ağaoğlunun yaradıcılıq inkişafı, təfəkkür tərzini, üslubu, dili və digər xüsusiyyətləri ilə oxucusunu əyani surətdə tanış etmək məqsədilə onun öz sözlərinə kitabda geniş yer vermişdir. Bununla yanaşı müəllif Əhməd bəyin həyatının bütün ciddi, həlledici anlarını ustalıqla əks etdirə bilib, istər vətəninə qarşı rüsviyyətini onun ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni fəaliyyətinə qarşı törətdiyi çətinliklər, istər Parisdə tələbə olarkən yaşadığı maddi-mənəvi çətinliklər, istər Türkiyədəki ictimai-siyasi fəaliyyətində qarşılaşdığı problemlər və s. məsələləri ətraflı açıqlaya bilib.

Əhməd bəyin dünyagörüşünün, fəlsəfi fikirlərinin inkişafını Ə.Mirəhmədov belə səciyyələndirirdi: “*Ə.Ağaoğlunun dünyagörüşünün inkişafı üçün əhəmiyyətli ideya qaynaqlarından biri Qərbin azad fikirliliyinin təzahürlərindən irəli gəlirdi*” [8, s.15]. Müəllif istər Parisdə, istər Türkiyədə ya-

şadığı zaman, orada baş verən ictimai-siyasi, mədəni hadisələr onu əvvəllər çox təəccübləndirsə də, sonra onun dünyagörüşünə, fikirlərinə təsir etmişdir. Məhz bu inkişaf onu sonradan Türk dünyasının ictimai-siyasi fikrinin böyük mütəfəkkir nümayəndələrindən birinə çevirib. “Onun dünyagörüşü özünə-məxsus milli ideya, qərbçilik görüş və baxışlarının sintezindən ibarət olmuşdur [5, s.3].

Ona görə də əksər tədqiqatçı, o, cümlədən Ə.Mirəhmədov və Ş.Hüseynov da Ə.Ağaoğlunun yalnız ədəbi irsinə deyil, bütövlükdə yaradıcılığına, ictimai-siyasi fikirlərinə, dünyagörüşlərinə və s. məsələlərə yenidən baxışın zəruri olduğunu vurğulayırdılar. Şahnazar Hüseynov bu haqda fikirlərini belə ümumiləşdirir: “*Çünki bir daha qeyd edim ki, Ağaoğlu haqqında az da olsa yazılmış əsərlərdə deyilən fikirlərin əksəriyyəti dünyagörüşü problemi ilə bağlıdır*” [5, s.164].

Nəticə və elmi yenilik. Bütün söylənilən fikirlər bir daha sübut edir ki, Ə.Ağaoğlu Şərq-Qərb mədəniyyətini, fəlsəfəsini, tarixini, ədəbiyyatını çox gözəl bilmiş və bu haqda da mükəmməl məqalələri, əsərləri bizə miras qoyub gedib. Lakin sovet dövründə bu böyük söz, fikir adamının həyatına, yaradıcılığına qərəzli yanaşıldığı, haqsız tənqid və təhqirə məruz qaldığı, fikirlərinin təhrif edildiyi üçün onun yaradıcılığına, ədəbi-bədii, elmi irsinə yenidən yanaşmaq zamanın tələbidir. Həm də ona görə ki, Ə.Ağaoğlunun demokratik cəmiyyət, hüquqi dövlət, azad söz, azad mətbuat və s. haqqında söylədiyi fikirlər bu gün çox aktualdır və öz əhəmiyyətini itirməyib.

Amma bu o, demək deyil ki, müstəqilliyimizin yenidən bərpa edilməsindən sonra (1991-ci il) Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığına müraciət edilməyib. Əksinə 1991-ci ildən sonra bu mövzuya yenidən qayıdış olaraq çoxsaylı əsərlər ərsəyə gəlib. Lakin bu belə bir böyük ideya adamının ədəbi-bədii, elmi, ictimai-siyasi fəaliyyəti üçün azdır. Çünki, müəllifin yüz il bundan əvvəl irəli sürdüyü fikirləri bu gün də yenidən aktualdır.

Ona görə də Ə.Ağaoğlu irsi geniş tədqiqatla yanaşı, həm də geniş təbliğə cəlb edilməlidir. Jurnalistlər onun jurnalistlik fəaliyyətini, mətbu irsini, ədəbiyyatçılar ədəbi-bədii yaradıcılığını, siyasətçilər onun siyasi dünyagörüşlərini, dövlət və cəmiyyət haqqında fikirlərini, ədəbi tənqidçilər tənqidi mülahizələrini və ən əsası bir vətənpərvər, millətsevər kimi vətən, millət sevgisini ona qulluq keyfiyyətlərini hərtərəfli öyrənməli və öyrətməlidirlər. Məsələn, müəllifin o dövrün jurnalistikasının tarixi, nəzəriyyəsi, poliqrafiya tarixi kimi müxtəlif sahələri əhatə edən fikirləri, söylədiyi dəyərli təklifləri “Şərq jurnalizmi tarixinin öyrənilməsində mühüm elmi məxəzlərdən biri sayıla bilər” [8, s. 31].

Müəllif özü bu haqda “Şərq mətbuatı bizim üçün maraqlı deyilmi?” adlı icmal məqaləsində maraqlı məlumatlar verir və mətbuata çox dəyərli təkliflər irəli sürürdü. Məsələn, Şərqlə Qərbin siyasi, ictimai, iqtisadi, mə-

dəni əlaqələrinin işıqlandırılmasında və möhkəmlənməsində mətbuatın rolunu açıqlayır. Şərqdə maarifin, yeniliyin, mədəniyyətin yayılmasında mətbuatın “yeganə vasitə” olduğunu yazır. Müəllif bu sahədə çox dəyərli təklif və fikirlərini söylədikdən sonra, sonda Şərqdə mətbuata böyük ehtiyac duyulduğunu da qeyd edir. Xüsusən də Rusiyanın ucqarlarında yaşayan, yerli, milli mətbuat orqanlarından məhrum xalqların olduğunu qeyd edir.

Yuxarıda sadaladığımız bütün bu faktlar, fikirlər bizi əmin edir ki, Ə. Ağaoğlu çoxşaxəli və çoxsahəli yaradıcılığa, elmi-nəzəri fikirlərə, geniş dünyagörüşünə malik bir fikir, söz adamı olub. Odur ki, onun müxtəlif sahələr üzrə söylədiyi düşüncələri, fikir və mülahizələri bugün də aktualdır və sabah da aktual olacaq. Çünki, Ə. Ağaoğlu uzaqgörən bir mütəfəkkir idi. Ona görə də onun yaradıcılığına, siyasi baxışlarına, ədəbi-bədii irsinə, fərqli və maraqlı fikirlərinə, demokratik düşüncələrinə, bəşəri ideyalarına döndə-dönə qayıtmaq, onlardan bəhrələnmək, onları gənc nəsillərə mütləq çatdırmaq lazımdır və vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed Ağaoğlu. İxtilalmı-inqilapımı. - Ankara: Alaeddin Kiral Basımevi, - 1942, - 72 s.
2. Ahmed Ağaoğlu. Üç medeniyyət. - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, - 1972
3. Balayev Aydın. Əhməd bəy Ağaoğlu: dahi mütəfəkkir, qorxmaz fədai və yorulmaz millət qurucusu (1869-1939). - Bakı: JekoPrint çap evi, - 2021, - 134 s.
4. Gülsərən Akalın. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Çevirəni və nəşrə hazırlayan Samirə Məmmədova. - Bakı: AzAtaM, - 2004
5. Hüseynov Şahnəzər. Əhməd bəy Ağaoğlunun intellektual həyatı və biz. “Azərbaycan” jurnalı, №9, - 2004, - 164 s.
6. Hüseynov Şahnəzər. Əhmədbəy Ağaoğlunun dünyagörüşü. - Bakı: Azərənəşr, - 1998, - 107 s.
7. Quliyev Vilayət. Ağaoğlular. - Bakı: Ozan, - 1997, - 236 s.
8. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. - Bakı: Örgünəş. - 2014, - 264 s.
9. Tahirli Abid. Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar. - Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları. - 2001, - 305 s.
10. Şamiloğlu Şahbaz (Musayev). Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü bədii-fəlsəfi nəsrində mənəvi-əxlaqi problemlər. // Filologiya məsələləri. №5. - Bakı: Elm və təhsil, - 2018.

РОЛЬ АХМЕД БЕКА АГАОГЛУ В ПРОДВИЖЕНИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ИДЕЙ И МИРОВЫХ КУЛЬТУР

Севи́ль Г.ГАСАНОВА, Гаранфил Д.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В истории национально-освободительного движения и культурного развития народа Востока было много выдающихся деятелей. Один из них - ученый, мыслитель, публицист, журналист и общественно-политический деятель Ахмед беу Агаоглу. Его творчество представляет особый интерес с точки зрения интерпретации множества проблем, которые остаются актуальными и важными для разных исторических периодов. Он боролся словом и пером. Его имя известно не только в Азербайджане, но и в целом в велико тюркском мире. Его помнят и уважают как талантливое писателя и общественно-политического деятеля. В творчестве А.Агаоглу особенно ярко проявляется пропаганда идей демократии и человечности. Важное место в его работах занимают вопросы дихотомии Востока и Запада, ислама и современности, а также возвращения к турецкой исторической памяти. Это связано с глубокими и обширными знаниями Ахмета-бея как восточной, так и западной философии, истории и культура. Сочинения и труды Ахмета-бея Агаоглу по философии и культуре Востока и Запада быстро сделали его известным как в литературной, так и в политической среде. Большую часть своих исследований он написал, будучи эмигрантом в Турции. В этих произведениях отразились его мировоззрение и взгляды на жизнь. Демократические идеи, философия Востока и Запада, культура и история прекрасно отражены в его мыслях и идеях.

В ходе исследования также было установлено, что произведения Ахмеда Агаоглу актуальны не только в прошлом, но и сегодня, а также будут играть важную роль в будущем, так как они способствовали формированию правового государства и свободного общества.

Ключевые слова: демократические идеи, наследие Ахмета бей Агаоглу, общественно-политические процессы

THE ROLE OF AHMED BEY AGAOGLU IN THE PROMOTION OF DEMOCRATIC IDEAS AND WORLD CULTURES

Sevil G.HASANOVA, Garanfil D.GULIYEVA

SUMMARY

Throughout history, there have been many prominent figures who contributed to the national liberation movements and cultural development of Eastern peoples. One such figure is Ahmet Bey Agaoglu, a renowned thinker, scientist, publicist, journalist, and social and political leader. His work holds particular significance for its interpretation of many issues that remain relevant and important to this day. Agaoglu fought his battles with his pen and words. As a result, he is recognized not only in Azerbaijan but also across the wider Turkic world, both as a talented writer and as a respected social and political figure. His legacy is honored even today. In Agaoglus works, the promotion of democratic and

humanitarian ideas stands out. His exploration of the East-West dichotomy, the relationship between Islam and modernity, and the return to Turkish historical memory also feature prominently in his writings. This is largely due to Agaoglus profound and extensive knowledge of both Eastern and Western philosophies, histories, and cultures. His writings on the philosophy and culture of the East and West quickly gained him recognition in both literary and political circles.

Much of his research was written during his years as an immigrant in Turkey, reflecting his well-formed worldview and philosophical outlook. Democratic principles, East-West philosophy, culture, and history are deeply woven into his ideas and writings.

In the course of this research, both Ahmet Agaoglus works and the writings of scholars whose legacy were analyzed and their thoughts and contributions were integrated into this discussion. Ultimately, it can be concluded that Agaoglu's creativity, worldview, and philosophical ideas remain highly relevant today and will continue to be so in the future, as they significantly contributed to the development of a lawful state and a free society.

Keywords: democratic ideas, Ahmet Bey Aġaoġlus legacy, socio-political processes

MÜNDƏRİCAT

TARİX

Aydın B.MƏMMƏDOV

XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanın tarixi demoqrafiya məsələlərinə dair

Ərşad H.HƏSƏNOV

Azərbaycan Səfəvilər dövlətində torpaq və vergi siyasətinin bəzi məsələləri (J.B.Tavernyenin “Səyahətnamə”si əsasında)

Sayad Ç.MEHTİ-ZADƏ

Pietro Della Vallenin “Məktublar”ında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri

Aynurə M.MƏMMƏDOVA, Nərmin Ş.ƏHMƏDLİ

1991-2024-cü illərdə Rusiya Federasiyası ilə Çin Xalq Respublikasının ticarət və enerji sahələrində əlaqələri

Gülnaz H.MAHMUDOVA

Ali təhsil müəssisələrində kredit sisteminin tətbiqinin kadr hazırlığında yeri və rolu

Yəhya M.BABANLI

Ekoloji problemlər kontekstində diaspora: yeni qlobal çağırışlar və adekvat reaksiyalar (Azərbaycan diasporasının nümunəsində)

JURNALİSTİKA

Sevil Q.HƏSƏNOVA, Qərənfil D.QULİYEVA

Demokratik ideyaların və dünya mədəniyyətlərinin təbliğində Əhməd bəy Ağaoğlunun rolu

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Айдын Б. МАМЕДОВ

К вопросам исторической демографии Западного Азербайджана в XIX веке

Аршад Г. ГАСАНОВ

Некоторые вопросы земельной и налоговой политики в Азербайджанском государстве Сефевидов (по материалам «Путевых заметок» Ж.-Б. Тавернье)

Саяд Ч.МЕХТИ-ЗАДЕ

Сефавидо-Османские отношения в “Письмах” Пьетро Делла Валле

Айнур М.МАМЕДОВА, Нармин Ш.АХМЕДЛИ

Отношения Российской Федерации и Китайской Народной Республики в области торговли и энергетики в 1991-2024 гг.

Гюльназ Г.МАХМУДОВА

Место и роль внедрения кредитной системы в подготовке кадров в вузах

Яхья М.БАБАНЛИ

Диаспора в контексте экологических проблем: новые глобальные вызовы и адекватные ответы (на примере Азербайджанской диаспоры)

ЖУРНАЛИСТИКА

Севиль Г.ГАСАНОВА, Гаранфил Д.ГУЛИЕВА

Роль Ахмед бека Агаоглу в продвижении демократических идей и мировых культур

CONTENS

HISTORY

Aydin B.MAMMADOV

On issues of historical demography of West Azerbaijan in the XIX century

Arsad H.HASANOV

Major issues of land and tax policy in the Azerbaijan Safavid State (Based On J.B. Tavernier's "Travel Book")

Sayad Ch.MEHTI-ZADE

Safavid-Ottoman relations in the "Letters" of Pietro Della Valle

Aynura M.MAMMADOVA, Narmin Sh.AHMEDLI

Relations of the Russian Federation and The People's Republic of China in the fields of trade and energy in 1991-2024

Gulnaz H.MAHMUDOVA

Place and role of applying the credit system on staff training in higher education institutions

Yahya M.BABANLI

Diaspora in the context of environmental problems: new global challenges (on the example of the Azerbaijani diaspora)

JOURNALISM

Sevil G.HASANOVA, Garanfil D.GULIYEVA

The role of Ahmed Bey Agaoglu in the promotioh of democratic ideas and world cultures

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə diskə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azər nəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalınskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır:2024
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi ç.v. Sayı 100.
Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az